

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

Dekonstrukcija narativa o bošnjaštvu austrougarskog perioda
(magistarski rad)

Student: Tarik Šatara

Mentor: Prof. dr. Edin Radušić

Sarajevo, 2023.

SADRŽAJ

SADRŽAJ	2
UVOD	3
1. Narativi koji dekonstruišu bošnjaštvo – bošnjaštvo kao „Kalajeva izmišljotina“	7
1.1. „Srbi svi i svuda“ - Bosanskohercegovački muslimani su Srbi!?	8
1.2. „Hrvatsko cvijeće“ - Bosanskohercegovački muslimani su Hrvati!?	12
1.3. „Neću tamo, tamo su Turci“ – Bosanskohercegovački muslimani su Turci!?	16
2. Centralni narativ – bošnjaštvo kao formirana nacija u austrougarsko doba!?	20
2.1. Na izvoru narativa	20
2.2. A sada - dekonstrukcija	24
2.3. Zašto nije nastala bošnjačka nacija u austrougarskom periodu?	29
3. Ostali narativi koji afirmišu bošnjaštvo austrougarskog perioda.....	33
3.1. „Bošnjaci dolaze!“	33
3.2. „Mi potomci starih Bogomila bosanskih“ - Bošnjaci su nasljednici bogumila!?	36
3.3. Bošnjaštvo kao jugoslovenska ideologija ili semiintegrativna ideologija.....	39
3.4. „Sve do devedesetih nisi smio reći da si Bošnjak!“	42
4. Narativ(i) o bosanskom jeziku	45
4.1. Možda „srpski“, možda „hrvatski“ – ali „bosanski“ sigurno nije!?	45
4.2. Bosanski jezik – najstariji ovdje! Vuk ga prepisao!?	47
5. Političko-ideološka pozadina narativa o bošnjaštvu austrougarskog perioda.....	51
6. Metodološki problem: Bošnjaci ili muslimani; bošnjaštvo ili bosanstvo?	55
ZAKLJUČAK	60
IZVORI I LITERATURA.....	64

UVOD

Tema *Dekonstrukcija narativa o bošnjaštvu austrougarskog perioda* pokazatelj je trenda prisutnog u historiografiji – kako u smislu trenda dekonstrukcija, tako i u smislu trenda naučnog bavljenja različitim vrstama identiteta iz prošlosti. Rad je omeđen na austrougarski period vladavine nad Bosnom i Hercegovinom zato što je riječ o vremenu kada je po prvi put na historijsku scenu nastupila jedna snažna ideja bošnjaštva, iako su neki pokušaji prisutni i ranije. To, svakako, ne znači da se baš ništa prije 1878. odnosno poslije 1918. godine neće naći u radu – naprotiv, rad povremeno - u skladu sa potrebama i sa temom – zalazi u osmanski period, ali i u doba nakon kraja austrougarske vlasti. Cilj rada je prepoznati a zatim i dekonstruisati razne narative o bošnjaštvu austrougarskog perioda – od naročite je to važnosti zbog toga što narativi o austrougarskom bošnjaštvu i dalje utječu na društveni razvoj i misao u Bosni i Hercegovini.

Glavna metoda korištena u ovom radu je tematska. Upravo pomoću nje nastojalo se prije svega prepoznati razne narative o bošnjaštvu, a onda i dekonstruisati. Od velike važnosti bila je unutrašnja kritika izvora bez koje ne bi bila moguća dekonstrukcija bilo kojeg od narativa. Pomogla je i hronološka metoda s obzirom da smo primjere u okvirima narativa pokušavali redati prema godini nastanka. Napominjemo da smo odlučili citate iz izvora stavljati pod navodnike, dok će, radi bolje preglednosti, pod italicom biti nazivi časopisa i djela, ali i neki termini i fraze koje smo upotrebljavali u tekstu, a od kojih smo željeli napraviti određeni otklon.

O bošnjaštvu austrougarskog perioda mnogo se pisalo – kao posljedica toga, veći broj bibliografskih jedinica je korišten za pisanje ovog magistarskog rada. Zato je teško izdvojiti manji broj knjiga ili članaka koji su bili najvažniji. Tek kao neku vrstu putokaza zbog njegovog kritičkog pristupa možemo izdvojiti knjigu francuskog historičara Xaviera Bougarela *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. Najvažnije bibliografske jedinice razlikuju se od poglavlja do poglavlja, pa je tako, naprimjer, pri govoru o časopisima bitna bila knjiga publiciste Todora Kruševca *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, za narative o jeziku posebno korisna je knjiga historičara Dževada Juzbašića *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910 – 1914)*, za hrvatske narative o bošnjaštvu izdvaja se tekst historičarke Mirjane Gross *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914*, i tako dalje. Mnogo je lakše opredijeliti se za najvažniji izvor: Među izvornom građom nesumnjivo najkorisniji je bio časopis *Bošnjak* odakle smo iscrpili veliki broj tekstova.

Zbog velikog broja tekstova čiji sadržaj dodiruje temu, svojevrsna selekcija radova se vršila i u glavnom dijelu rada. Osnovni kriterij za selekciju bilo je nastojanje da se, u moru radova o bošnjaštvu, izdvoje oni iz akademskih krugova. Ovo, opet, ne znači da rad nikako neće spominjati neinstitucionalne tekstove iz javnog prostora - njega smatramo neuhvatljivim, ali i dovoljno važnim da se makar povremeno ukaže na prisustvo različitih narativa u njemu. Drugi kriterij za selekciju bilo je pitanje da li se tekstovi dotiču austrougarskog perioda Bosne i Hercegovine. Kao treći kriterij postavljan je upit može li se iz analiziranih tekstova prepoznati i izvući narativi podobni za smještanje u grupu koja afirmiše ili dekonstruiše bošnjaštvo austrougarskog perioda. Konačno – metodološki rečeno – korištenim radovima postavljali smo pitanje da li je njihova argumentacija dovoljno snažna da bi poslužila za dekonstrukciju ranije prepoznatih narativa.

Kroz rad ćemo nastojati pokazati da je u političko-nacionalno burnim periodima dolazilo do većeg interesovanja za pitanje bošnjaštva. Ipak, u neko grupiranje literature po periodima nećemo ulaziti, jer smo stava da bi određivanje hronoloških karakteristika literature bilo toliko opasno da bi moglo preći u simplifikaciju. Iako bi se na prvu očekivalo da je starija literatura manje kvalitetna od mlađe, to uopšte ne mora biti tačno. Naprimjer, knjiga politologa Šaćira Filandre *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, izašla 1998. godine, sasvim trezveno, pa donekle i kritički govori o bošnjaštvu austrougarskog perioda. Suprotno njoj, čak devet godina mlađa knjiga također politologa Hakije Zoranića *O etnogenezi Bošnjana – Bošnjaka* puna je narativa vrijednih dekonstruisanja. Može se, ipak, dati ocjena da je vidljivo kako su tekstovi koji su nastali u austrougarsko doba – bilo da afirmiraju ili dekonstuiraju bošnjaštvo - osjetno žustriji od onih nastalih kasnije, a da pri tome imaju slabiju argumentaciju, dok su radovi autora poput Xaviera Bougarela, Edina Radušića i Adnana Jahića uglavnom mlađeg datuma, a dovoljno su kvalitetni da bi poslužili za dekonstrukciju izlaganih narativa.

Naučnici koji su pisali o bošnjaštvu austrougarskog perioda mogli bi se podijeliti na historičare i nehistoričare. Međutim, ta, podjela ne podrazumijeva dijeljenje na dobra i loša djela. Primjerice, spomenuto Filandrino djelo o bošnjačkoj politici 20. vijeka jeste kvalitetno štivo sa dobrim i argumentovanim zaključcima o austrougarskom bošnjaštvu, iako potiče od naučnika koji nije historičar; Filandra je politolog. Na isti način, mogla bi se navesti i imena historičara čiji su tekstovi sadržavali kvalitetne i trezvene osvrtne na ovu temu. To, opet, ne znači da je nemoguće uvidjeti postojanje metodoloških razlika između historičara i nehistoričara. Tako je vidljivo da, ugrubo rečeno, nehistoričari – u odnosu na historičare - koriste manje arhivskih izvora i više se oslanjaju na publikovane izvore ili literaturu. Također, historičari

koriste i strane arhive (tako je činio Tomislav Kraljačić), dok je isti pristup kod nehistoričara poput Filandre rjeđi. S tim u vezi, namjeravali smo pružiti najosnovnije informacije o tome ko su ljudi koji su kreirali, obrađivali ili dekonstruirali tematizirane narative o bošnjaštvu, pa smo prvi prvim spominjanjima takvih autora nastojali navesti da li je riječ o historičarima, pravnicima, političarima i slično.

Ako pogled na metodološke razlike historičara i ostalih naučnika svedemo na poređenje pojedinačnih djela, onda razlike postaju uočljivije i veće. U tom slučaju, naprimjer, Hakija Zoranić kao naučnik nehistoričar nema prave metodologije, a njegovo djelo *O etnogenezi Bošnjaka – Bošnjaka* karakteriše odsustvo argumentacije i pozivanja na izvore – a i kada se poziva na izvore, onda se čini da je Zoranić vršio selekciju izvora koji odgovaraju njegovom narativu, pri čemu je znao zaći i u veoma slobodno tumačenje i prevođenje izvorne građe. Na drugoj strani, vjerovatno najbolje što je nauka iznjedrila o bošnjaštvu austrougarskog perioda svoje mjesto nalazi u tekstovima historičara poput Xaviera Bougarela, Husnije Kamberovića, Adnana Jahića i Edina Radušića. Metodološki gledano, za njihove radove specifično je da svoje zaključke argumentiraju cijelim citatima iz izvorne građe, ali i to da često imaju raspravnu liniju sa drugim autorima. Kao protuprimjer služi *Historija Bošnjaka* pravnog historičara Mustafe Imamovića u kojoj se uopšte ne nudi argumentacija za tezu da su Bošnjaci postali nacija sa Banjalučkim bojem, a u samoj knjizi je teško pratiti autorovu metodu zbog toga što djelo nema napomena.

Rad je podijeljen na šest poglavlja. Prva četiri poglavlja odnose se na razne narative o bošnjaštvu austrougarskog doba. Svi naslovi koji se nalaze u ta četiri poglavlja koncipirani su na način da se u uvodnom dijelu teksta čitaocima prikazuje sam narativ – zbog čega se u dotičnim dijelovima nalazi veći broj citiranih tekstova – a kasnije se prelazi na pojašnjenja i dekonstrukciju samih narativa, pri čemu smo za svaki obrađivani narativ nastojali identificirati utemeljitelja i glavne predstavnike, a pokušali smo i dati odgovore na pitanja do kada postoje tematizirani narativi.

Prvo poglavlje *Narativi koji dekonstruišu bošnjaštvo – bošnjaštvo kao „Kalajeva izmišljotina“* podrazumijeva uglavnom narative koji afirmišu druge nacionalne identitete (ne bošnjaštvo) i, onda, u sklopu te afirmacije, zalaze u negaciju bošnjaštva – čime postaju narativi o bošnjaštvu. Poglavlje počinje kraćim pojašnjenjem i dekonstrukcijom metanarativa da je bošnjaštvo izmišljotina Benjamina Kalaja, a zatim se grana na potpoglavlja „*Srbi svi i svuda*“ - *Bosanskohercegovački muslimani su Srbi!?*, „*Hrvatsko cvijeće*“ -

Bosanskohercegovački muslimani su Hrvati!? I „*Neću tamo, tamo su Turci*“ – *Bosanskohercegovački muslimani su Turci!?* u kojima se, očekivano, razrađuju narativi iz naslova potpoglavlja.

Drugo poglavlje *Centralni narativ – bošnjaštvo kao formirana nacija u austrougarsko doba!?* već zalazi u narative koji afirmišu bošnjaštvo austrougarskog perioda. Kako je riječ o centralnom narativu, ovo poglavlje ujedno je i najobimnije u cijelom radu, pa je – preglednosti radi – dotičnom narativu posvećeno cijelo poglavlje. Ono se dijeli na tri potpoglavlja: *Na izvoru narativa, A sada – dekonstrukcija i Zašto nije nastala bošnjačka nacija u austrougarskom periodu?*.

Treće poglavlje nosi naziv *Ostali narativi koji afirmišu bošnjaštvo austrougarskog perioda* i posvećeno je drugim narativima koji su radili na afirmaciji bošnjaštva, izuzev centralnog narativa obrađenog u prethodnom poglavlju. Treće poglavlje podijeljeno je na potpoglavlja „*Bošnjaci dolaze!*“, „*Mi potomci starih Bogomila bosanskih*“ - *Bošnjaci su nasljednici bogumila!?*, *Bošnjaštvo kao jugoslovenska ideologija ili semiintegrativna ideologija* i „*Sve do devedesetih nisi smio reći da si Bošnjak!*“ od kojih je svako posvećeno zasebnom narativu.

Iako je početni princip u radu bio da narativi koji dekonstruišu bošnjaštvo idu u prvo poglavlje, a narativi koji afirmišu ovu nacionalnu ideju u drugo ili treće poglavlje, odlučili smo se, radi bolje smislenosti, sve narative o jeziku smjestiti u jedno poglavlje, pa je četvrto poglavlje naziva *Narativ(i) o bosanskom jeziku* posvećeno različitim narativima o bosanskom jeziku odnosno, preciznije rečeno, o jeziku kojim se govorilo u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda. Poglavlje je podijeljeno na dva potpoglavlja: *Možda „srpski“, možda „hrvatski“ – ali „bosanski“ sigurno nije!?* i *Bosanski jezik – najstariji ovdje! Vuk ga prepisao!?*. Prvo potpoglavlje donosi narative koji dekonstruišu bosanski jezik, dok se drugo odnosi na afirmirajuće narative o bosanskom jeziku.

Najzad, u petom poglavlju *Političko-ideološka pozadina narativa o bošnjaštvu austrougarskog perioda* detaljnije se analizira pozadina jednog dijela obrađenih narativa, iako se ta tematika povremeno proteže kroz cijeli rad. Glavni dio teksta završava poglavljem *Metodološki problem: Bošnjaci ili muslimani; bošnjaštvo ili bosanstvo?*. Radi se o jednoj metodološkoj raspravi gdje smo iznijeli vlastita opažanja, definisali problem i ponudili rješenje.

1. Narativi koji dekonstruišu bošnjaštvo – bošnjaštvo kao „Kalajeva izmišljotina“

Najvećem dijelu narativa koji dekonstruišu bošnjaštvo austrougarskog perioda zajedničko je to da oni, ustvari, rade na afirmaciji drugih nacionalnih identiteta. Sa tim ciljem, ova grupa narativa obrušava se na bošnjaštvo kao „rivalsku“ nacionalnu ideju, posebno kada su u pitanju bosanskohercegovački muslimani kao ciljna grupa za nacionalizaciju. Uslijed toga, možemo reći da se radi o narativima koji dekonstruišu bošnjaštvo, a upravo će takvi narativi biti obrađivani u ovom poglavlju. No, ono što je zajedničko gotovo svim tim narativima koji dekonstruišu bošnjaštvo jeste jedan metanarativ provučen kroz većinu drugih manjih narativa - a on glasi da je bošnjaštvo izmišljotina Benjamina Kalaja, zajedničkog ministra finansija Austro-Ugarske odnosno upravitelja Bosne i Hercegovine (1882-1903).

Već 1910. godine germanista i historičar književnosti Pero Slijepčević piše: „Koliko se u nas galamilo na Kalaja, što je stvorio taj pojam“ (bošnjaštvo, primjedba T.Š.).¹ I nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije, u novoosnovanoj jugoslavenskoj državi bošnjaštvo se karakteriziralo kao kalajevska, tuđinska i vještačka tvorevina.² Na isti narativ moguće je naići i 90-tih godina prošlog stoljeća kada čitalac *Oslobođenja* iz Stoca Gajo Popadić u jednom pismu upućenom ovoj novini bošnjaštvo smatra „osvajačkom i okupatorskom koncepcijom“ Kalaja i Franje Josipa.³

Radi se o narativu koji dekonstruišu riječi samog Kalaj – on je više puta isticao da nije izmislio termine Bosna i Bošnjaci, a stoga ni bošnjaštvo.⁴ Mnogo jači argument za dekonstrukciju navedenog narativa jeste ono što je lijepo objasnio historičar Tomislav Kraljačić: Među bosanskohercegovačkim muslimanima postojala je izvjesna tradicija bosanstva kao oznaka administrativne posebnosti i težnji za autonomnim položajem Bosne u okviru Osmanskog Carstva. Pojedini podaci govore i da je među muslimanima bilo odomaćeno

---

¹ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnih pitanja bosanskih muslimana*, Putokaz, Zagreb, 1990, 46.

² Srećko M. Džaja, „Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003, 56.

³ Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma: O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2012, 173.

⁴ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Preporod, 1976, 71.

ime Bošnjak.⁵ Jasno je, stoga, da ne stoji narativ da je Benjamin Kalaj izmislio bošnjaštvo – niti kao pojam, niti kao identitetsku odrednicu.

1.1. „Srbi svi i svuda“ - Bosanskohercegovački muslimani su Srbi!?

Srbi svi i svuda, naslov je jednog spisa Vuka Karadžića iz 1849. godine, a prema njemu su Srbi svi oni koji govore štokavski.⁶ Ove ideje itekako su utjecale i na javnu riječ u austrougarskoj Bosni i Hercegovini, pa 1891. godine časopis *Bosanska vila*⁷ piše: „Čudnovato nam je da stvara neki nov narod slovenski, pod imenom Bošnjaka i Hercegovaca, a jezik zove bosanskim i bošnjačkim“. U istom tekstu se malo kasnije navodi da „u Bosni i Hercegovini živi jedan narod pocijepan u tri vjere — a to je narod srpski“.⁸

Istovjetan narativ živio je i u okviru Pokreta Srba Bosne i Hercegovine za vjersku i školsku autonomiju. Narativ se najjasnije može prepoznati u ugovorima o saradnji srpskog i muslimanskog pokreta za vjersko-prosvjetnu samoupravu. Godine 1903. nastao je ugovor sa nazivom *Sporazum između Srba moslimanske i pravoslavne vjere u Bosni i Hercegovini o zajedničkom radu na polju vjersko-prosvjetnog, privrednog i društvenog života*. Također, u ugovorima o saradnji otvoreno je izneseno shvatanje da u Bosni i Hercegovini žive samo Srbi različite vjere.⁹

Vođe srpskog autonomnog pokreta su 1904. godine potpisale program rada naroda u Bosni i Hercegovini. Objašnjavajući zašto je ovaj program nazvan narodnim, a ne srpskim, političar i advokat Emil Gavrić u pismu iz 31. marta 1904. godine je ponovo zašao u narativ da su bosanskohercegovački muslimani Srbi: „Program je tako udešen da vremenom oko njega možete okupiti sav narod i islame i rimokatolike, zato i nije potrebno da se u naslovu kaže da

---

⁵ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 85.

⁶ Vuk Stefanović Karadžić, *Srbi svi i svuda: Kovčezić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1849, 1.

⁷ Časopis *Bosanska vila* izlazio je blizu tri decenije (1885-1914). Osnovani su ga učitelji sarajevske srpske škole. Koncesiju od vlasti su dobili predstavljanjem da će *Bosanska vila* biti čisto beletristički list, bez političkih tema, mada je Zajedničko ministarstvo finansija u rješenju napominjalo da treba paziti da se u sastavima zabavnog i poučnog sadržaja nee naglašava suviše srpski nacionalni element. Ipak, još od prvog broja list se predstavio kao srpski, čak navodeći sebe kao *jedini srpski list* u ovim zemljama. Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978, 305-309.

⁸ „Književne i kulturne bilješke“, *Bosanska vila*, 30.07.1891.

⁹ Божо Мађар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1982, 379-381.

je program srpskog naroda, već celog naroda, a da je ceo narod srpski, to treba samo po sebi da se razume, a obilato je obrađeno u sadržini programa“.¹⁰

I programski stav tadašnje srpske inteligencije bio je da u Bosni i Hercegovini živi jedan narod koji pripada trima konfesijama. Takav stav se može pronaći i u prvom broju mostarskog *Naroda* iz prvog januara 1907. godine.¹¹ Ovakvi navodi se potpuno uklapaju u metanarativ da je bošnjaštvo Kalajeva izmišljotina.

Još pred sami kraj 20. stoljeća, historičar Milorad Ekmečić je vjerovao da su bosanskohercegovački muslimani Srbi, što je argumentovao time da je Kalaj u svojim knjigama - prije nego što je počeo promovisati bošnjaštvo - pisao da je bosansko stanovništvo dio srpskog naroda. Kalajev rad na afirmisanju bošnjačke ideje Ekmečić je nazvao naporom na stvaranju *vještačke nacije*.¹²

Narativ da je bošnjaštvo izmišljotina zbog toga što su bosanskohercegovački muslimani Srbi može se dekonstruisati na više načina. Prije svega, nauka je odavno odbacila tzv. primordijalnu teoriju o nastanku nacija koja je govorila da je nacija prirodna kategorija te da je nečija nacija određena već njegovim rođenjem. Vjerovatno najraširenija definicija nacije danas je definicija koju je dao Benedikt Anderson, a ona glasi da je nacija zamišljena politička zajednica, i to zamišljena kao istovremeno ograničena i suverena.¹³

Ako prihvatimo da nacija nije prirodna kategorija – dakle bosanskohercegovački muslimani ne mogu biti *Srbi po rođenju* – onda za dalju dekonstrukciju ovog narativa valja uvidjeti kako su se osjećali sami muslimani u austrougarskom periodu vlasti nad Bosnom i Hercegovinom.

U februaru 1909. godine časopis *Muslimanska svijest* piše da pred „muslimanima stoje dva puta, u Bosni i Hercegovini: ili da se priključimo Hrvatima ili t. zv. Srbima. „Srbima“ se ne možemo nikako pridružiti. Osim prošlosti koja kaže da je prijateljstvo sa „Srbima“ uvijek bila najveća nesreća za muslimane, mora nas od njih odvratiti još više budućnost. Pošto smo

---

¹⁰ Мађар, *Покрет Срба*, 381-382.

¹¹ Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914.)*, ANUBiH, Sarajevo, 1999, 22.

¹² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918 - 2*, Просвета, Београд, 1989, 417-418.

¹³ Anderson pojašnjava da je za njega nacija zamišljena zajednica zato što pripadnici jedne nacije nikada neće upoznati većinu drugih pripadnika svoje nacije, ali ipak u njihovim mislima živi slika njihovog zajedništva. Nacija se, za Andersona, zamišlja kao ograničena jer čak i najveće nacije imaju određene granice preko kojih se nalaze druge nacije. Ovaj naučnik naciju zamišlja i suverenom jer se pojam pojavio onda kada je razbijen legitimitet dinastičkog kraljevstva. Najzad, nacija se zamišlja kao zajednica jer se ista doživljava kao horizontalno drugarstvo, a u stvarnosti postoje nejednakost i izrabljivanje unutar jedne nacije. Benedikt Anderson, *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998, 17-18.

sve zlo od „Srba“ doživili u prošlosti, nastojmo se barem sada od njih sačuvati“.¹⁴ Iako je *Muslimanska svijest* propagirala da se muslimani nacionalizuju u hrvatskom smislu, njihovi navodi pokazuju da srpska nacionalna svijest među muslimanima nije postojala.

Čak i pred kraj austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, 1917. godine, muslimanski političar Šerif Arnautović je u odgovoru *Hrvatskom dnevniku* jasno navodio da se bosanskohercegovački muslimani ne osjećaju ni Srbima ni Hrvatima.¹⁵ Da li je Arnautović tom prilikom mogao govoriti o svim bosanskohercegovačkim muslimanima? Vjerovatno nije, iako je istupao kao suvereni tumač narodne volje.¹⁶ Ipak, Arnautovićeva popularnost među muslimanima je bila velika – tolika da njegove riječi služe kao dokaz da je većina muslimana u tom momentu doista bila anacionalna.

Čini se da su, sa sutonom austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, i drugi prihvatili da muslimani nisu Srbi. Tako je na Krfskoj konferenciji 1917. godine političar Dušan Vasiljević kazao da je nacionalni osjećaj muslimana nerazvijen, mada je o islamu govorio kao o *nametnutoj vjeri* koja nije odnjevovana u ovim krajevima.¹⁷

Štaviše: Nauka je dokazala da srpski nacionalni identitet ni kod bosanskohercegovačkih pravoslavaca nije bio suviše star. Naime, tek 1863. godine je u Sarajevu osnovano društvo čiji je cilj bio širenje srpskog imena među pravoslavicima Bosne i Hercegovine. Potreba za osnivanjem društva s tim ciljem ukazuje na nepostojanje srpskog nacionalnog identiteta među bosanskohercegovačkim pravoslavicima svega petnaestak godina prije austrougarske okupacije.¹⁸

No, vratimo se na temu. Ako prihvatimo da se bosanskohercegovački muslimani mahom nisu osjećali kao Srbi, da li to znači da nije bilo muslimana iz Bosne i Hercegovine koji su se opredjeljivali Srbima? Apsolutno ne!

Posmatrajući period od 1900. do 1918. godine, više je bosanskohercegovačkih muslimana koji su se izjasnili kao Srbi nego kao Hrvati. Američki historičar Robert Donia

---

¹⁴ Adnan Jahić, „Nacionalno-politička orijentacija muslimanskih listova u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1906-1914)“, *Historijska misao*, 4, Tuzla, 2018, 138.

¹⁵ Adnan Jahić, *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju - Bošnjački institut-Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo, 2014, 91.

¹⁶ Isto, 99.

¹⁷ Isto, 112-113.

¹⁸ Edin Radušić, „Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća – od vjerskog prema nacionalnom identitetu“, u: *Facing the Past, Searching for the Future: the History of Yugoslavia in the 20. Century (Suočavanje s prošlošću – Put ka budućnosti: Istorija Jugoslavije 1918- 1991)*, Sremska Kamenica, 2010, 4.

pretpostavlja da ih je možda privukao vojni i politički uspjeh nezavisne Srbije.¹⁹ Književni historičar Muhsin Rizvić kao simbole muslimanskog srpstva austrougarskog perioda izdvaja književnike Osmana Đikića u Bosni i Hercegovini i Avdu Karabegovića u Srbiji.²⁰ Bilo je, naravno, i drugih muslimana koji su prihvatili srpsku nacionalnu ideju, posebno među muslimanskom emigracijom (misli se na muslimansku emigraciju iz Bosne i Hercegovine) u Beogradu i Carigradu i među polaznicima carigradskih škola. Nakon aneksije 1908. godine prosrpske tendencije su postale naročito pojačane unutar muslimanske inteligencije.²¹

Dževad Juzbašić govori o srpski orijentisanoj muslimanskoj omladini koja je posjedovala težnju da se religija potisne u privatnu sferu. Juzbašić dodaje kako je prosrpski dio studentske omladine do aneksije podržavao ideju autonomije Bone i Hercegovine pod suverenitetom sultana, što je politika koju je provodilo muslimansko političko vodstvo upravo zajedno sa Srbima. Muslimanski intelektualci koji su se izjašnjavali kao Srbi vodili su politiku antiaustrijanstva, pa i antihrvatstva ako bi se hrvatstvo pojavljivao kao alternativa srpstvu. Postojala je i cijela grupa muslimanskih intelektualaca - koja je 1911. godine pokrenula *Samoupravu* kao organ muslimanske demokratije i koja je utjecala na orijentaciju lista *Gajret* – a koja se zalagala za to da muslimani prihvate srpsku nacionalnu ideju.²²

Ipak, pravni historičar Muhamed Hadžijahić ocjenjuje da je i srpstvo bosanskohercegovačkih muslimana u emigraciji bila dosta izuzetna pojava.²³ I ta ocjena je vjerovatno tačna: Srpski nacionalni pokret jeste pokušao privući muslimane u srpske redove, ali su uspjesi bili na niskom nivou. Samo je nekolicina muslimanskih intelektualaca prihvatila srpsku nacionalnost.²⁴

O tome zašto je srpska nacionalizacija bosanskohercegovačkih muslimana bila tako neuspješna – što je bio cilj narativa da su muslimani Srbi - dobro govori jedan tekst časopisa *Bošnjak*²⁵ iz 1896. godine gdje se navodi da „ljudi na Musali mnoge govore drže i propovijedaju da ne mogu Muhamedanci u Srbiji i Crnoj Gori slobodno islam izvršavati“.²⁶ Odnos koji je

---

¹⁹ Robert Donia, *Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914.*, University press – izdanja Magistrat, Sarajevo, 2020, 198.

²⁰ Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, Mešihat Islamske zajednice BiH, Sarajevo, 1990, 158.

²¹ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 31.

²² Isto.

²³ Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 164.

²⁴ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1995, 339.

²⁵ Časopis *Bošnjak* izlazio je od 1891. do 1910. godine. Pokrenula ga je muslimanska grupa okrenuta austrougarskom režimu. O listu će se detaljnije govoriti kroz rad. *Bošnjakov* suštinski cilj bila je promocija bošnjačke nacionalne ideje. O *Bošnjaku* detaljno vidi: Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi*, 236-262.

²⁶ „I ne stide se!“, *Bošnjak*, 24.12.1896.

srpska država u susjedstvu imala prema muslimanima na svojoj teritoriji od početka ustanka pa do 60-ih godina 19. stoljeća, a posebno progon muslimana Slavena koji su se uglavnom naseljavali na teritorij ranijeg Bosanskog ejaleta, učinili su srpski nacionalni pokret neatraktivnim za muslimane.²⁷ Negativan osjećaj prema srpstvu naročito su pojačala stradanja muslimana u Balkanskim ratovima.²⁸

Pored navedenih razloga, ono što je posebno odbijalo muslimane od prihvatanja srpstva jeste to što se srpstvo izjednačavalo sa pravoslavljem. Kao neobično ilustrativan primjer toga ovdje ćemo iskoristiti riječi političara Hasana Reba, iako su one nastale šest godina nakon kraja austrougarske vlasti: „Po čemu smo mi Srbi kad smo mi muslimani, koji se ne krste nikako, a pogotovo se ne krste su tri prsta, a poznato je da je Srbin ko se krsti su tri prsta“, navodio je Reba.²⁹

Kao začetnik narativa da su bosanskohercegovački muslimani Srbi može se prepoznati spomenuti Vuk Karadžić.³⁰ Tekstovi poput onog citiranog iz *Bosanske vile*, uz jasan stav srpske politike u Bosni i Hercegovini da su muslimani Srbi, bili su dovoljni za učvršćivanje narativa od kojeg se nije odustalo ni danas – ni u nauci, a pogotovo ne u politici i javnom prostoru.³¹

1.2. „Hrvatsko cvijeće“ - Bosanskohercegovački muslimani su Hrvati!?

„Kakvo Turci, vlastelini u Bosni? Ono je hrvatsko, najstarije i najčistije plemstvo sablje u svoj Europi“, samouvjeren je pisao političar Ante Starčević (1823-1896).³² On je razvijao hrvatsku nacionalnointegracijsku ideologiju, a raniji antagonistički stav prema bosanskohercegovačkim muslimanima zamijenio je s tezom da su oni *cvijet hrvatskoga naroda*.

---

²⁷ Radušić, „Nacionalne ideje i nacionalni razvoj“, 8.

²⁸ Jahić, „Nacionalno-politička orijentacija muslimanskih listova“, 144.

²⁹ Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, 160.

³⁰ Stefanović Karadžić, *Srbi svi i svuda*, 1.

³¹ U današnjici, najpoznatiji reprezent narativa da su bosanskohercegovački muslimani Srbi je aktuelni predsjednik Republike Srpske Milorad Dodik; prije samo dvije godine, kao najsnažniji srpski političar u Bosni i Hercegovini, kazao je da su se „šezdesetih godina prošlog vijeka oni ovdje (muslimani, primjedba T.Š.) zvali Srbi muhamedanske vjere“ „Dodik: Bošnjaci su konvertiti i podanički narod, a ne državotvorni“, *Al Jazeera Balkans*, <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/8/4/dodik-bosnjaci-su-konvertiti-i-podanicki-narod-a-ne-drzavotvorni>, (26.04.2023.)

³² Ante Starčević, *Iztočno pitanje*, Prva hrvatska radnička tiskara, Zagreb, 1899, 16.

U sljedećim desetljećima - baš pod utjecajem Starčevića i u krugovima njegove Stranke prava - takvi narativi su u hrvatskoj kulturi postajali sve jači.³³

Ovi narativi u početku nisu bili usmjereni direktno protiv bošnjaštva, zbog toga što bošnjaštvo kao snažna nacionalno-politička ideja nije ni postojalo prije Kalajevog dolaska u Bosnu i Hercegovinu. No, onda kada se bošnjaštvo pojavilo kao nacionalna politika Austro-Ugarske, ranije navedeni pravaški narativi su oživjeli i postali usmjereni protiv ideje bošnjaštva. Lijepo objašnjenje hrvatske politike na tom polju dala je Mirjana Gross napisavši da se bitka za muslimane vodila na dva fronta: protiv srpstva i protiv propagande bošnjaštva.³⁴

Stoga, sa prvim brojevima časopisa *Bošnjak*, stizali su i prvi hrvatski narativi o bošnjaštvu. List *Crvena Hrvatska* brzo je odbacio ideju o bošnjačkoj narodnosti i konstatovao: „Narodnost kojoj svi pripadaju (u Bosni i Hercegovini, primjedba T.Š.) nije bosanska, jer te uopće nema! Narodnost je hrvatska“, naveli su.³⁵ Zagrebački *Obzor* je pisao: „Bošnjaci su Bošnjaci po zemlji, kao što su Dalmatinci po zemlji Dalmatinci, kao što su Slovenci Slovenci, Pijemontezi Pijemontezi, Tirolci Tirolci itd. Ali bošnjaštvo nije narodnost: Bosanske narodnosti nema, kao što nema dalmatinske, tirolske, pijemontske“. Ovaj časopis je dodao da Bošnjak nije ime naroda, jer koliko bi onda na Balkanu bilo narodnosti kada si se narodnost tako određivala.³⁶

List *Glas Hercegovca*³⁷ je isticao da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje i nastojao je privući muslimane u tabor hrvatstva, uvjeravajući ih da hrvatstvo nije opasnost za njihovu islamsku religiju i da hrvatstvo nije identično sa katoličanstvom kao što je srpstvo identično s pravoslavljem.³⁸ *Glas Hercegovca* je objašnjavao kako je hrvatsko ime uslijed „nezgoda vremena ili zlobe ljudske potiskivano s nastojanjem da bude uništeno, skriveno, a sve to radi slabljenja hrvatskog naroda“. Dalje se govori da će pravda sigurno prodrijeti i da će se hrvatsko ime vratiti u ove krajeve, a kao potvrda je isticano da hrvatsko narodno ime svijetli u svjetskoj historiji kao alem-kamen, jer nijednog drugog naroda nema koji bi mu mogao stati svojom

---

³³ Ivo Goldstein, „Granica na Drini - značenje i razvoj mitologema“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003, 111. O prošlosti pravaške stranke i ideologije detaljno vidi: Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973.

³⁴ Mirjana Gross, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878-1914“, *Historijski zbornik*, 19-20, Zagreb, 1966-1967, 15.

³⁵ Kraljačić, *Kalajev režim*, 273.

³⁶ Imamović, *Pravni položaj*, 75.

³⁷ Don Franjo Miličević je prvobitno pokrenuo list *Novi hercegovački bosiljak* 1885. godine. Pet sedmica kasnije, promijenio je naziv u *Glas Hercegovca*, predstavljajući se ne kao hrvatski list već novine koje će zastupati interese svog hercegovačkog stanovništva. U praksi, *Glas Hercegovca* je bio hrvatski politički list. O njemu vidi detaljno: Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi*, 203-224.

³⁸ Gross, „Hrvatska politika“, 15.

čistotom i sjajnom prošlošću. U skladu sa Starčevićevim tezama, za *Glas Hercegovca* muslimani su starosjedioci u Bosni, i oni skupa sa katolicima predstavljaju najstarije slovensko stanovništvo koje, naravno, pripada hrvatskom narodu.³⁹ Naglašavajući da će u budućnosti biti slavno nazivati se Hrvatom, pozvali su kolege iz *Bošnjaka* da se late posla oko širenja hrvatstva, pa će njihovo ime postati časno i slavno, neumrlo u historiji naroda. „Još je vrijeme Bošnjače da prigriš svetu ideju hrvatstva, da razviješ bajrak neokaljanog patriotizma hrvatskoga, na kojem neka bude napisano naše geslo: Bog i Hrvati“, pisao je *Glas Hercegovca* 1892. godine. I *Osvit*⁴⁰ je neumorno uvjeravao čitatelje da su muslimani Hrvati, pritom nazivajući bošnjaštvo besmislicom i govoreći da Hrvatska i Osmansko Carstvo imaju zajedničke interese protiv Srbije i Crne Gore.⁴¹ Sve ovo pokazuje kako narativ o tome da su muslimani Hrvati spada u metanarativ da je bošnjaštvo Kalajeva izmišljotina.

Jedan od časopisa koji je nastojao graditi hrvatski nacionalni identitet među muslimanima Bosne i Hercegovine je *Hrvatska misao*.⁴² Hrvatska nacionalna svijest među muslimanima, pa i među drugima, nastojala se potaknuti pozivanjem na zajedničku svijest, ali i na tzv. hrvatsko državno pravo, što je jedan od temeljnih argumenata pravaške ideologije. Još od prvog broja skretala se pažnja čitateljima na historiju Bosne i Hercegovine, u čemu su se tražili argumenti za prilog temeljnoj tezi - nastojanje da se Bosna pokaže kao historijski hrvatski prostor, a na temelju čega se dalje budi i propagira hrvatski nacionalizam među muslimanima. *Hrvatska misao* od prvog broja je pokušavala graditi ne hrvatski kulturni nacionalizam među muslimanima, već hrvatski politički nacionalizam.⁴³ „U Hrvatskoj i Dalmaciji od nužde su s Hrvatima, u Bosni, mada brojno slabiji od Hrvata muslimanskih (podvukao T.Š.) i katoličkih, mrzeći nas proganjaju neviđenom vehemencijom“, navodio je list.⁴⁴ U šestom broju časopisa se konstatira kako su bosanskohercegovački muslimani i katolici nacionalno Hrvati „i da se nikada nijesu nazivali Srbima, a niti ih je iko tim imenom zvao. Hrvatstvu je sve na put stajalo,

---

³⁹ Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi*, 211-214.

⁴⁰ Časopis *Osvit* je počeo izlaziti u Mostaru 1898. godine. Pokrenuo ga je Ivan Milićević Aziz uz pomoć grupe građana. Bio je hrvatski politički list. Izlazio je do kraja 1907. godine. Podržavao je austrougarsku vlast. O *Osvitu* detaljno vidi: Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi*, 279-290.

⁴¹ Gross, „Hrvatska politika“, 16-17.

⁴² List *Hrvatska misao* je izlazio krajem 1913. i 1914. godine. Glavni urednik je bio Šemsi-beg Salihbegović, a vlasnici Bahrija Kadić i Nikola Precca. U zaglavlju lista isti je predstavljen kao glasilo hrvatske nacionalne omladine sa sjedištem u Sarajevu u Napretkovom domu. Husnija Kamberović, „Hrvatska misao u Bosni i Hercegovini 1913 - 1914. godine – model građenja nacionalnog identiteta“, *Historijska traganja*, 1, Sarajevo, 2008, 87.

⁴³ Isto, 87-90.

⁴⁴ Isto, 92.

ali uzalud! Ono se ne da zatrti i baš je to znak, da je hrvatstvo u Herceg - Bosni staro korjenito“.⁴⁵

Isti narativ se provlačio i izvan časopisa. Primjerice, književnik Eugen Tomić je u romanu *Zmaj od Bosne* iz 1898. godine navodio pravašku tezu da u Bosni živi najljepši cvijet hrvatskoga naroda.⁴⁶ Ni Hrvatska narodna zajednica nije imala dileme: Po njima bosanskohercegovački muslimani su *neprijeporni Hrvati*.⁴⁷ Čak i 1968. godine, unatoč zvaničnom priznanju Muslimana kao nacije, nekadašnji zagrebački gradonačelnik Većeslav Holjevac piše o iseljavanju *Hrvata muslimanske vjeroispovijesti* u Tursku što je započeto sa dolaskom austrougarske vlasti u Bosnu i Hercegovinu.⁴⁸

Da bi dekonstruisali narativ o tome da su bosanskohercegovački muslimani Hrvati, dovoljno je ponoviti neke od argumenata koje smo koristili za dekonstrukciju prethodnog narativa. Kako je rečeno, moderna nauka ne prihvata primordijalnu teoriju o nacijama, pa muslimani nisu mogli biti Hrvati po rođenju. Spominjani Šerif Arnautović je 1917, tumačeći volju svog naroda, navodio da se muslimani ne osjećaju ni Srbima ni Hrvatima.⁴⁹ Ukratko - velika većina muslimana izbjegavala je biti zahvaćena bilo kojim procesom nacionalizacije.⁵⁰ Hrvatsko ime, pritome, niko nije zatirao niti skrivano od muslimana – iako ono nije bilo dobrodošlo za vrijeme Kalajevog agitovanja u korist bošnjaštva, na početku austrougarske uprave prvi zemaljski poglavar general Josip Filipović je u upravi i nacionalnoj politici provodio hrvatski kurs, uz oslonac na činovničku ekipu dovedenu iz Hrvatske.⁵¹

Najzad, postaviti ćemo isto pitanje kao i u prošlom potpoglavlju: Ako je narativ da su muslimani Bosne i Hercegovine dekonstruisan, da li to znači da nije bilo muslimana koji su se izjašnjavali kao Hrvati? Svakako da ne znači. Štaviše, broj muslimanskih intelektualaca koji su se izjašnjavali kao Hrvati premašio je broj onih koji su sebe smatrali Srbima.⁵² Gledajući period

---

⁴⁵ Kamberović, „Hrvatska misao u Bosni i Hercegovini“, 97.

⁴⁶ Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 199.

⁴⁷ Radušić, „Nacionalne ideje i nacionalni razvoj“, 15.

⁴⁸ Sabina Veladžić, *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni u javnim, kulturnim i naučnim raspravama i publicistici (1967-1974) – doktorska disertacija*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2018, 259.

⁴⁹ Jahić, *Vrijeme izazova*, 91.

⁵⁰ Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 341. Nedostatak nacionalne identifikacije među muslimanima Bosne i Hercegovine Xavier Bougarel označava kao ilustraciju njihove teškoće da nađu vlastito mjesto među nacionalnim kategorijama koje su sve više dominirale političkim životom južnoslavenskih naroda. Xavier Bougarel, „Od ‘Muslimana’ do ‘Bošnjaka’“: Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana“, *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Sarajevo, 2009, 119-120.

⁵¹ Ilijas Hadžibegović, Mustafa Imamović, „Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, 250.

⁵² Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 341.

prije 1900. godine, više je muslimana koji su se izjasnili Hrvatima negoli Srbima.⁵³ Za hrvatski opredijeljene muslimanske intelektualce karakteristično je da su nastojali muslimane podvrgnuti modernizaciji, šireći ideju da je budućnost islama u Bosni i Hercegovini sigurna pod upravom Austro-Ugarske Monarhije.⁵⁴

Literatura je mnogo manje obrađivala pitanje zašto se bosanskohercegovački muslimani nisu nacionalizovali u hrvatskom smjeru, za razliku od istog pitanja u srpskom smislu. Ranije smo konstatovali da su zločini koje je Srbija činila prema muslimanima bili jedan od ključnih razloga da oni ne prihvate srpsku nacionalnost. No, složiti ćemo se sa ocjenom Šaćira Filandre da su hrvatski zločini prema muslimanima kroz povijest zanemarivi u odnosu na zločine sa srpske strane.⁵⁵ Kontekst ovoga je fakt da su Srbi u Osmanskom Carstvu bili upućeni na muslimane, dok se hrvatski nacionalni pokret odvijao izvan osmanskog prostora. Smatramo, stoga, da je ključni razlog nenacionalizovanja muslimana u hrvatskom smislu to što se ime *Hrvat* poistovjećivalo sa katoličanstvom. Možda najpoznatiji reprezent tog poistovjećivanja jeste vrhbosanski nadbiskup Josip Štadler (1843-1918) koji je poricao prvenstvo nacionalnog nad vjerskim osjećajem želeći izgraditi hrvatsku nacionalnost na katoličkoj osnovi.⁵⁶

Krupno gledano, narativ da su bosanskohercegovački muslimani nacionalno Hrvati konstruisao je ranije navedeni Ante Starčević.⁵⁷ Iako je on utemeljitelj narativa, jedan drugi Ante postao glavni i najpoznatiji reprezent te učvrstitelj narativa - u tome je uspio ustaški poglavnik Ante Pavelić sa svojim navodima o muslimanima kao o hrvatskom cvijeću, iako je samo preuzeo već formiranu Starčevićevu ideju.⁵⁸ Vremenom je, ipak, narativ polako iščezavao, i – mada nije u potpunosti nestao - u mnogome je manje prisutan od onog da su muslimani Srbi.

1.3.,,Neću tamo, tamo su Turci“ – Bosanskohercegovački muslimani su Turci!?”

Vrhbosanski nadbiskup Josip Štadler je 1900. godine u Sarajevu objavio tekst u kojem je stajalo: „Zar ne kazuju braća muhamedanci da su Turci, braća hrišćani da su Srbi, a mi

---

⁵³ Donia, *Islam pod dvoglavim orlom*, 198.

⁵⁴ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 31.

⁵⁵ Šaćir Filandra, „Bošnjaci i Hrvati: od jednakosti do razlika“, *Hrvati u BiH: ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, Zagreb, 2010, 23.

⁵⁶ Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 110.

⁵⁷ Starčević, *Iztočno pitanje*, 16.

⁵⁸ Jahić, *Vrijeme izazova*, 327.

katolici da smo Hrvati?“. ⁵⁹ Posebno zanimljiva je jedna priča iz 1907. godine. Tada je trinaestogodišnji Gavrilo Princip s ocem stigao u Sarajevo. Tražeći prenoćište, ušli su u jednu muslimansku mejhanu. Čim je Gavrilo uvidio da mejhandžija i drugi ljudi u prenoćištu nose muslimansku nošnju, pobjegao je iz mejhane vičući glasno: „Ja tu neću noćiti. To su Turci!“ ⁶⁰ Ovaj primjer posebno je indikativan zbog toga što je Gavrilo u tom trenutku još uvijek bio dijete, što znači da je narativ o muslimanima kao o Turcima kolao i među običnim svijetom, a ne samo među političarima, intelektualcima i nacionalnim ideolozima.

Kada je na sjednici Bosanskog sabora 1910. godine književnik i političar Petar Kočić navodno dobio svom kolegi Safvetu-begu Bašagiću „Turci u Aziju“, ovaj drugi književnik i političar se okrenuo i odgovorio: „A međedi u šumu“ ⁶¹ U istinitost ove priče iz Sabora nećemo ulaziti. No, bila ona tačna ili ne, narativ da su bosanskohercegovački muslimani Turci je nesumnjivo postojao i u austrougarskom periodu, kako u Bosni i Hercegovini, tako i izvan nje. Iste godine britanski *The Morning Post* piše da su Turci iz Bosne napola divljaci. ⁶² Postojao je i narativ o tzv. *našim Turcima*, čime su neki srpski i hrvatski nacionalni aktivisti pokušavali napraviti razliku između bosanskohercegovačkih muslimana i neslavenskih Turaka. ⁶³

Sve to su narativi koje je potrebno dekonstruisati. Prije svega, može se reći da čak ni u osmanskom periodu bosanskohercegovački muslimani nisu smatrani Turcima, barem ne u nacionalnom smislu. Historičar Edin Radušić je kroz britanski novinski diskurs 19. stoljeća analizirao da li su bosanski muslimani smatrani Turcima, i nije pronašao tekst u kojem bi se njihovo porijeklo vezivalo za etničke Turke. Zaključio je da se u analiziranim novinama često naglašavalo da bosanskohercegovački muslimani nisu turske narodnosti. ⁶⁴

Kao argument za dekonstrukciju narativa da su bosanskohercegovački muslimani Turci može se navesti i to da su ovdašnji muslimani sebe jasno razlikovali od Turaka – više je britanskih novinskih natpisa koji spominju da su muslimani iz Bosne *prave Turke* - Osmanlije

---

⁵⁹ Tomo Vukšić, „Nadbiskup Josip Stadler (1891.-1918.) i Srbi“, *Crkva u svijetu*, 34, Split, 38, 1999.

⁶⁰ Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966, 312.

⁶¹ Jasmin Hodžić, „Neki kognitivnolingvistički i komunikološki aspekti odabranih dijaloških formi u bosanskom jeziku kao izrazito obilježje kulture“, *Zbornik radova s naučne konferencije Jezik i kultura – uvjeti i izazovi*, Skoplje, 2019, 384.

⁶² Edin Radušić, „Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878. godine“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, 1, Sarajevo, 2011, 289.

⁶³ Edin Hajdarpašić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*, Cornell University Press, Ithaca - London, 2015, 203.

⁶⁴ Edin Radušić, „Da li su bosanski muslimani Turci? Percepcija bosanskih muslimana 19. stoljeća u britanskom novinskom diskursu“, *Kulturnohistorijski tokovi u Bosni i Hercegovini (15–19. stoljeća)*, 4, Sarajevo, 2022, 274.

smatrali skoro nevjernicima, *kaurima*.⁶⁵ U istom smjeru govore i riječi putopisca Matije Mažuranića sa polovine 19. stoljeća: „Bošnjaci i Osmanlie, prem da su Muhamendovci i jedan i drugi, opet se mrze strašno kao prava nebratja. – Bošnjak mrzi na Osmanliu, jerbo kaže, da neima pod nebom gadniega čovëka od Osmanlie: a Osmanlia kaže, da su Bošnjaci poturice, i da su gori od djaura; zato da jih trëba daviti i gaziti, nek se boje poturice, i nek znadu, tko jim zapoveda. I od tuda dolazi, da se Bošnjaci boje Osmanliah kao i Krstjani od Bošnjakah Turakah“.⁶⁶

Radilo se, dakle, o narativu koji je poistovjećivao muslimane Bosne i Hercegovine sa Turcima, što je dobar primjer manipulacije i zloupotrebe historijske nauke. Ovo poistovjećivanje je imalo dugu tradiciju i potrajalo je čak i do današnjice, a svoje najkrvavije odraze imalo je u ratu sa kraja prošlog stoljeća. Historičar Husnija Kamberović je to definisao kao jako rasprostranjenu negativnu i mitsku sliku Turaka i njihovog identificiranja sa Bošnjacima koji su na taj način osuđeni na plaćanje historijskih grijeha s kojima nisu imali nikakve veze.⁶⁷

Kako kroz dekonstrukciju jednog narativa ne bi kreirali drugi netačan narativ, treba razgraničiti sljedeće: Bosanskohercegovački muslimani jesu katkad za sebe znali reći da su Turci,⁶⁸ ali ne u nacionalnom nego u vjerskom smislu. Jednostavno, pojam *Turčin* se identifikovao sa pripadnošću islamu.⁶⁹ Čak i kada je austrougarska uprava nakon 1878. godine počela kao službeni naziv za muslimane upotrebljavati termin *muamedanci* ili *muamedovci*, narod nije prihvatao dotični naziv već se i dalje služio imenima *Turčin* odnosno *musliman*.⁷⁰ I na prva propagandna predavanja po čitaonicama i ubjeđivanja muslimana kako nisu Turci već Hrvati ili Srbi, prisutni muslimani redovno bi nezadovoljno odgovarali da nije lijepo govoriti im da nisu Turci, jer je njihova vjera turska.⁷¹ Treba dodati i da je među muslimanima bila utkana turska odnosno osmanska državna ideja i u toku austrougarskog perioda.⁷² No - ponovo

---

⁶⁵ Radušić, „Da li su bosanski muslimani Turci?“, 275.

⁶⁶ Matija Mažuranić, *Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839-40. po jednom domorodcu*, Kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1938, 53.

⁶⁷ Husnija Kamberović, „Turci“ i „kmetovi“ – mit o vlasnicima bosanske zemlje“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003, 69.

⁶⁸ U ovom kontekstu, kada se izraz *Turčin* koristi kao izraz za pripadnika islamske religije, vjerovatno bi preciznije bilo sam termin *Turčin* pisati malim početnim slovom – *turčin*. Ipak, kako bi se izbjegla konfuzija, odlučili smo se za dosljedno pisanje termina *Turčin* sa velikim početnim slovom, uz napomenu da se taj izraz ponekada u izvorima vabio čisto kao religijska odrednica.

⁶⁹ Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 70.

⁷⁰ Atif Purivatra, Mustafa Imamović, Rusmir Mahmutćehajić, *Muslimani i bošnjaštvo*, Muslimanska biblioteka, Sarajevo, 1991, 52.

⁷¹ Imamović, *Pravni položaj*, 127.

⁷² Kraljačić, *Kalajev režim*, 253.

podvlačimo - nije se radilo o nacionalnom turskom identitetu, već o turskom identitetu u smislu religijske pripadnosti i, eventualno, vjernosti osmanskoj državnoj ideji.

Vraćajući se na kraj osmanskog perioda, doći ćemo i do jednog malog paradoksa: Bosanskohercegovački muslimani su se u Bosni i Hercegovini predstavljali kao *Turci*, a u ostatku Osmanskog Carstva kao *Bošnjaci*. Ono što danas izgleda kao paradoks zapravo ne odstupa od logičnosti u okvirima osmanskog političkog sistema, u kojem ovi termini nisu imali nacionalno značenje. Opet naglašavamo - biti *Turčin* značilo je biti musliman, a termin *Bošnjak* odnosio se na regionalno porijeklo i bio je način da se uspostavi distinkcija u odnosu na anadolski živalj, Turkuše, koji su govorili turskim jezikom.⁷³

Teško je sa sigurnošću odrediti utemeljitelja narativa da su bosanskohercegovački muslimani Turci, ali se začetci narativa trebaju tražiti negdje u 19. stoljeću, i to vjerovatno među autorima poput Georgija Magaraševića, književnika i osnivača Letopisa Matice srpske, koji pišući o svom putovanju iz 1827. godine navodi da su muslimani preko Save „poturice mnogo gore od Turaka“.⁷⁴ Narativ nikada nije imao bilo kakvo naučno utemeljenje, pa nije moguće ni izdvojiti neke njegove naučne reprezentacije, ali se zato može reći da je narativ svoju najkrvaviju kulminaciju doživio u bosanskohercegovačkom ratu sa kraja prošlog stoljeća kada je, za primjer, zapovjednik Vojske Republike Srpske Ratko Mladić javno izjavljivao da je „došlo vrijeme da se nakon 500 godina osvetimo Turcima“ i to pri ulasku u Srebrenicu 11. jula 1995. godine.⁷⁵ Iako ga u nauci (više) nema, narativ je i dalje prisutan među pojedinim društvenim grupama, najčešće kao pogrdni naziv za Bošnjake.⁷⁶

---

⁷³ Bougarel, „Od 'Muslimana' do 'Bošnjaka““, 119.

⁷⁴ Bojan Aleksov, „Poturica gori od Turčina: Srpski historičari o verskim preobraćenjima“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003, 231.

⁷⁵ Kamberović, „Turci i 'kmetovi““, 68.

⁷⁶ Primjer: Pogrdno nazivanje Bošnjaka Turcima može se katkad pronaći na sportskim borilištima, uglavnom u sklopu navijačkih skandiranja *Ubij Turčina* čime se nastoje uvrijediti navijači protivničkih klubova iz bošnjačkog nacionalnog korpusa. „Nacionalističke i prijeteće poruke navijača Borca: Ubij, ubij Turčina!“, *Radio Sarajevo*, <https://radiosarajevo.ba/sport/nogomet/nacionalisticke-i-prijetece-poruke-navijaca-borca-ubij-ubij-turcina/368864>, (26.04.2023.)

2. Centralni narativ – bošnjaštvo kao formirana nacija u austrougarsko doba!?

Drugi metanarativ koji ćemo obrađivati jeste onaj da je bošnjaštvo u austrougarskom periodu već formirana nacija. To je narativ kojem ćemo pridati najveću pažnju u ovom radu, pa je njemu posvećeno i zasebno poglavlje. Riječ je o metanarativu koji će, također, objediniti većinu narativa koji će se naći u narednom poglavlju (*Ostali narativi koji afirmišu bošnjaštvo austrougarskog perioda*), mada treba naglasiti da se svi tu obrađivani narativi neće moći uklopiti u metanarativ o bošnjaštvo kao o već formiranoj. Također, predstojeće poglavlje će biti nešto drugačije koncipirano u odnosu na prethodno, pa će cijelo naredno potpoglavlje govoriti samo o narativu da je austrougarsko bošnjaštvo bilo već formirana nacija - zbog toga što se radi o centralnom, najobimnijem pa i najvažnijem narativu koji afirmiše bošnjaštvo – dok će ostali narativi koji afirmiraju bošnjaštvo biti smješteni u zasebno poglavlje.

2.1. Na izvoru narativa

„Znaš, Bošnjače, nije davno bilo,
Sveg mi svijeta! nema petnest ljeta,
Kad u našoj Bosni ponositoj
I junačkoj zemlji Hercegovoj,
Od Trebinja do brodskih vrata
Nije bilo Srba ni Hrvata.
A danas se kroza svoje hire
Oba stranca ko u svome šire.
I još nešto, čemu oko vješto,
Hrabri ponos i srce junačko
Nadu sve se začuditi mora:
Oba su nas gosta saletila,
Da nam otmu najsvetije blago

Naše ime ponosno i drago⁷⁷

Gore citirani stihovi Safveta-bega Bašagića iz časopisa *Bošnjak* su, zbog svoje današnje popularnosti, vjerovatno najbolji način da se započne tekst o narativu da je austrougarsko bošnjaštvo bilo već oformljena nacija. Ovim stihovima Bašagić je želio ustvrditi da prije austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini nije bilo Srba ni Hrvata, već su se svi osjećali Bošnjacima.⁷⁸ Istu poruku slao je i jedan kasniji tekst iz *Bošnjaka* gdje je stajalo da „prije okupacije nikakav Bošnjak, pa koje vjere bijo, nije kazao niti tvrdijo da je Hrvat ili Srb, nego Bošnjak te Bošnjak“.⁷⁹

Kako bi se bošnjačka nacija predstavila što starijom, spominjani časopis u članku *Svačije poštujemo a svojim se dičimo* piše „da smo mi Bošnjaci na prvom stepenu toga slavnoga roda. Ali uvijek ostajemo Bošnjaci kao što su nam bili i pradjedovi i ništa drugo“.⁸⁰ O tome ponajbolje govori *Bošnjakov* tekst iz 1898. godine gdje se navodi da su „Bošnjaci od vajkada postojali, da i danas postoje i da će i u buduće, dok je svijeta i vijeka postojati, te da ovdje u našoj domovini neima mjesta Srbima ni Hrvatima, da se na našu štetu, a u našoj vlastitoj kući utvrguju“.⁸¹

Znamenite su bile i rasprave o nacionalnom identitetu Mehmed-paše Sokolovića: „Vele Srbi za glasovitog velikog vezira Sokolovića Mehmed pašu, da je bio Srbin, a pišu Hrvati, da je bio „glasoviti Hrvat“. Dakle nije mogao biti oboje, za to trebalo bi, da imadu pravo Srbi oli Hrvati, pa s toga velimo, da ni jedan u tom pogledu pravo ne govori, već ih na to vodi vjerski ili narodni fanatizam, jer kad bi pravo i bespristrano sudili, rekli biše kao što je svemu svijetu poznato, da je bio Sokolović pravi Bošnjak i bosanski sin, koji je u svojoj domovini vječni spomen ostavio, kao višegradsku ćupriju i druge mnogobrojne zgrade u istoj okolini“, pisao je *Bošnjak*.⁸²

Kao vrlo čest argument postojanja bošnjačke nacije čak i prije austrougarskog perioda – iz čega proizilazi da je ista postojala i u austrougarsko doba, pa ćemo se zato osvrnuti i na to – uzima se Načertanije, program spoljašne i nacionalne politike Srbije iz 1844. godine. Ovaj dokument dosljedno koristi termin *Bošnjaci* kada govori o stanovnicima Bosne i Hercegovine

---

⁷⁷ S.B., „Bošnjaku“, *Bošnjak*, 09.07.1891.

⁷⁸ Bašagićevu pjesmu Muhsin Rizvić je ocijenio kao političku provokaciju za srpske i hrvatske listove. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, 78.

⁷⁹ „Sarajevo, 24. decembra 1896.“, *Bošnjak*, 24.12.1896.

⁸⁰ „Svačije poštujemo a svojim se dičimo“, *Bošnjak*, 23.07.1891.

⁸¹ „Odgovor na protivničke navale“, *Bošnjak*, 17.11.1898.

⁸² „Svačije poštujemo, a svojim se dičimo“, *Bošnjak*, 10.12.1891.

iz polovine 19. stoljeća. „Ako Bošnjaci ne bi ovo primili, to bi otuda kao sigurno sledovalo raskomadanje Srba“, stoji u dokumentu. Autor Načertanija Ilija Garašanin nešto kasnije dodaje: „Ko god dakle ovom narodu dobra želi on ne sme Bošnjacima nasledstveno knjaževsko dostojinstvo preporučivati“. ⁸³

Ono što posebno raduje zagovarače teze o ranom postojanju bošnjačke nacije jeste to što Načertanije u jednom momentu pravoslavce i katolike iz Bosne i Hercegovine imenuje Bošnjacima: „Na istočnog veroispovedanija Bošnjake (podcrtao T.Š.) veći upliv imati neće biti za Srbiju težak zadatak. Više predostrožnosti i vnimanija na protiv toga iziskuje to, da se katolički Bošnjaci (podcrtao T.Š.) zadobijedu. Na čelu ovih stoje franjevački fratri“. ⁸⁴ Na korištenje Načertanija kao argumenta o postojanju nacionalne svijesti kod Bošnjaka još prije dolaska Austro-Ugarske uglavnom se nailazi izvan historiografskih krugova; na portalima, pojedinim dokumentarnim filmovima, društvenim mrežama i slično, pa je tako jedan portal, upravo pozivajući se na Načertanije, u naslovu svog teksta ustvrdio: „Srbi u BiH su 'Bošnjaci istočnog veroispovedanija'“. ⁸⁵

Onima koji žele poručiti da su stanovnici Bosne i Hercegovine u austrougarsku vlast ušli sa već formiranom bošnjačkom nacionalnom svijesću dobro dolaze i riječi britanskog izaslanika P. Sarella koji, u svom memorandumu nastalom na osnovu putovanja po Bosni 1854. godine, ističe da su *Bošnjaci* zbunjeni jednom određenom situacijom, i pritome jasno misli na *Bošnjake pravoslavce* i *Bošnjake katolike*. ⁸⁶ Za istu tezu kao argument bi se mogle upotrebljavati i riječi Evlije Čelebije iz druge polovine 17. stoljeća, a one glase da su stanovnici Srebrenice Bošnjaci, a raja su im Srbi i Bugari, ali da su svi oni neprijatelji stranaca. ⁸⁷

I doista, postoji jedna grupa naučnika koja je tvrdila da je nacionalna svijest Bošnjaka formirana prije austrougarske okupacije. To bi, opet, značilo da je bošnjaštvo u austrougarsko

---

⁸³ Ilija Garašanin, *Načertanije: Program spoljašne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*, 1844, 11.

⁸⁴ Isto, 14.

⁸⁵ „Srbi u BiH su 'Bošnjaci istočnog veroispovedanija'“, *Stav*, <https://stav.ba/vijest/srbi-u-bih-su-bosnjaci-istocnog-veroispovedanija/660> (24.03.2023). U tom smjeru vidjeti i: „Paradoksi naše svijesti“, *Preporod*, <https://www.preporod.info/bs/article/247/paradoksi-nase-svijesti> (24.03.2023). Zanimljiv je i isječak iz jednog dokumentarnog filma režisera Avde Huseinovića gdje se, opet na osnovu Načertanija, tvrdilo da su potomci nekadašnjih Bošnjaka katolika i Bošnjaka pravoslavaca današnji bosanskohercegovački Hrvati i Srbi. O tome vidi: „BOSANSKI SRBI I HRVATI SU NASTALI OD BOŠNJAKA - akademici Muhić i Kurćehajić“ <https://youtu.be/IrX9aZtiC2k> (24.03.2023). Suština cijelog problema je u tome što se u svim navedenim materijalima nigdje, svjesno ili nesvjesno, ne spominje da nacionalni identitet stanovnika Bosne i Hercegovine polovinom 19. stoljeća nije postojao, pa tako ni korištenje termina Bošnjaci u Načertanijama ne prejudicira postojanje nacionalnog bošnjaštva u tom trenutku. No, o detaljnijeg govora će govora o tome u radu biti nešto kasnije.

⁸⁶ Radušić, „Ko su Bošnjaci 19. stoljeća?“, 142.

⁸⁷ Imamović, *Pravni položaj*, 72.

doba bilo formirana nacija, pa ćemo se posebno osvrnuti i na to. Vjerovatno najdalje u prošlost je otišao pravnik Hamdija Šarkinović koji je buđenje nacionalne svijesti bošnjačkog naroda smjestio u početak 18. stoljeća. Šarkinović je pisao da je buđenje bošnjačke nacionalne svijesti počelo uporedo sa ostalim južnoslavenskim narodima, i to prvobitno bunama protiv lokalne vlasti i pravosudnih činovnika poput kadija, muteselima i vojvoda, a sve zbog opterećenja raznim dažbinama.⁸⁸

Naredna tačka gdje se pokušavao smjestiti početak bošnjačke nacije je 1737. godina. Momenat je to kada se desio poznati Banjalučki boj, gdje je osmanska vojska, uglavnom sastavljena od domaćih ljudi iz Bosne, pobijedila austrijsku vojsku.⁸⁹ U knjizi *Historija Bošnjaka*, zaslužni naučnik Mustafa Imamović je tvrdio da se slobodno može reći da su Bošnjaci bitkom pod Banjalukom definitivno postali nacijom, imajući u vidu vojno-politički značaj bitke i njenu kasniju ulogu u usmenoj i pisanoj tradiciji Bošnjaka.⁹⁰ Imamović u tome nije ostao usamljen. Kasnije je Hakija Zoranić pisao kako je „neosporno da se nacionalna svijest Bošnjaka jako ojačala i učvrstila uoči i za vrijeme Banjalučke Bitke 1737 i Dubičke bitke 1788/89. godine kad su se našli sami pred neviđenom opasnošću nestanka, ali herojski su se odbranili“.⁹¹ Spomenuti Zoranić se nije želio složiti sa time da se bosanskohercegovački muslimani još oko 1900. godine nisu osjećali Bošnjacima, pa je tu tezu nazvao propagandnom tvrdnjom kojom je veliki broj bošnjačkih akademika i profesora bio *nabijeden* sve do 1993. ili 2000. godine.⁹²

Da je bilo itekako ozbiljnih naučnika koji su nastanak bošnjačke nacije smještali prije 1878. godine primjer je ugledni osmanista Ahmed Aličić. On je uvidio da osmanski dokumenti spominju izraz *Bošnak millet*. Termin *millet* je izraz koji u turskom jeziku i danas označava naciju, a isto značenje je imao i od kraja 18. stoljeća. To je Aličić iskoristio kao jedan od dokaza postojanja bošnjačke nacije još za doba osmanske uprave, u moru informacija iz bosanske srednjovjekovne historije koje spomenuti naučnik navodi kao argument za pomenutu tezu o bošnjačkoj naciji.⁹³

---

⁸⁸ Hamdija Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do memoranduma*, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Podgorica, 1997, 10.

⁸⁹ O tome detaljno vidi: Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737: Uzroci i posljedice*, El-Kalem, Sarajevo, 2003.

⁹⁰ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997, 572.

⁹¹ Hakija Zoranić, *O etnogenezi Bošnjana – Bošnjaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2009, 615.

⁹² Isto, 528.

⁹³ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1996, 362.

2.2. A sada - dekonstrukcija

Iako bi bilo nemoguće i nepotrebno zasebno dekonstruisati svaki primjer narativa koji je naveden u prethodnom podnaslovu, nastojat ćemo ovdje razjasniti najveći broj narativa koje smo iznijeli iznad. Započeli smo sa Bašagićevom pjesmom *Bošnjaku* čiji je cilj bio poručiti da prije austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini nije bilo Srba ni Hrvata i da su se svi osjećali Bošnjacima. Tačnost onog što stoji u Bašagićevim stihovima itekako se može osporiti; Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini ne postoje *od vajkada* kako se to katkad željelo predstaviti, ali je njihovo postojanje na početku austrougarske vlasti jasno uočljivo. Tomislav Kraljačić ocjenjuje da je hrvatski nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini na početku austrougarske okupacije bio u svom začetku, ali je, dakle, postojao. U istom historijskom trenutku, nesumnjivo jači je bio srpski nacionalni pokret, mada Kraljačić i njega nije smatrao suviše snažnim.⁹⁴

Vjerovatnije je, ipak, da je srpska nacija u Bosni i Hercegovini oformljena već na kraju osmanske uprave. Ključni momenat u tom procesu zaokruživanja nacionalnih cjelina bio je ustanak 1875-1878. godine. Riječ je o događaju u kojem je prolivena krv ustalih pravoslavaca i muslimana koji su gušili ustanak i bili žrtve ustaničkih akcija. Događaj je donio raseljavanje pravoslavnog stanovništva s ustaničkog prostora. Upravo među pravoslavnim stanovništvom u toku ustanka se vršila srpska nacionalna propaganda, pa je ustanak u suštini odveo do podjela među bosanskohercegovačkim stanovništvom i definitivno ukinuo opciju kreiranja neke višereligijske nacije koja bi podrazumijevala muslimane, katolike i pravoslavce.⁹⁵ U svakom slučaju, iznesene informacije dekonstruišu tvrdnje časopisa *Bošnjak* kako „prije okupacije nikakav Bošnjak, pa koje vjere bijo, nije kazao niti tvrdijo da je Hrvat ili Srb, nego Bošnjak te Bošnjak“.⁹⁶

Ranije smo iznijeli i ideje pojedinih naučnika o postojanju bošnjačke nacije duboko prije austrougarske okupacije. Jedan citat Nike Okana iz 1868. godine odlično dekonstruiše teze o postojanju bošnjačke nacije u vrijeme osmanskog perioda. Radi se o pismu koje je Okan slao ministru vanjskih poslova Srbije Jovanu Ristiću. Okanove riječi imaju posebnu težinu zato što je Okan bio srpski agent u Bosni i upravo je imao za cilj širenje srpske nacionalne ideje, kao i

---

⁹⁴ Kraljačić, *Kalajev režim*, 84.

⁹⁵ Radušić, „Nacionalne ideje i nacionalni razvoj“, 16.

⁹⁶ „Sarajevo, 24. decembra 1896.“, *Bošnjak*, 24.12.1896.

zbog toga što je riječ o privatnoj korespondenciji u kojoj se može očekivati Okanova iskrenost. Iskazujući nepovjerenje prema ustanicama protiv Osmanlija u Bosni, zabilježio je: „Taj narod ne ima vođa, ne ima oružje, što je na tri vjere pocijepan i što nema svijesti narodnosti svoje“.⁹⁷

Kao ključne tačke nastajanja bošnjačke nacije neki su izdvajali Banjalučki boj odnosno Pokret za autonomiju Bosne, pa ćemo nekoliko rečenica posvetiti i toj problematici. Kada je u pitanju Banjalučki boj, jasno neslaganje sa tezom Mustafe Imamovića o nastanku bošnjačke nacije sa bitkom pod Banjalukom iznio je historičar Enver Redžić. Za Redžića, Imamovićeve tvrdnja je neprihvatljiva i sa teorijskog i sa historijskog stanovišta.⁹⁸

Također, već spominjani Ahmed Aličić je o Pokretu za autonomiju Bosne objavio cijelu monografiju gdje je zagovarao da se radilo o nacionalnom pokretu, usput konstatujući postojanje bošnjačke nacije u osmanskome periodu.⁹⁹ Aličić je tim djelom utemeljio interpretaciju koja u Gradašćevičevom pokretu vidi historijsko izvoriste bošnjačkog pokreta za autonomiju koji su Bošnjaci slijedili kao svoj nacionalni i politički program. Nasuprot Aličićevim stavovima, stajao je niz historičara poput Hamdije Kreševljakovića, Galiba Šljive, Muhameda Hadžijahića i drugih koji su isticali antireformski karakter spomenute bune.¹⁰⁰

Mi ćemo ovdje ukratko konstatovati da se slažemo sa tvrdnjama Redžića da Banjalučki boj nije začetak bošnjačke nacije i historičara poput Kreševljakovića koji su Gradašćevičev pokret ocjenjivali kao antireformski, a ne kao nacionalni. Dublje u tu problematiku i njihove argumente nećemo zalaziti, ali hoćemo ukazati na sljedeće: Obje teze koje su zagovarale postojanje bošnjačke nacije prije početka austrougarskog perioda – dakle i tvrdnja Imamovića i tvrdnja Aličića – svjetlo dana su ugledale kroz knjige *Historija Bošnjaka* i *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, što su djela koja su izašla 1996. godine. Radilo se, dakle, o prvoj godini mira u Bosni i Hercegovini – rat je završio tek godinu prije – a svega tri godine ranije dotadašnji Muslimani su za svoje nacionalno ime odlučili uzeti termin Bošnjaci. Jasno, radilo se o burnom periodu, rane su bile svježije, a bošnjačko nacionalno ime trebalo se učvršćivati, širiti, pa i dokazivati. Bez obzira na to, treba biti jasan da se naučna vrijednost spomenute dvije knjige – a kamoli dvojice velikih naučnika Imamovića i Aličića – ne smije i ne može osporiti. Aličićeva knjiga zaista je najcjelovitiji prikaz uzroka i toka

---

⁹⁷ Radušić, „Nacionalne ideje i nacionalni razvoj“, 4.

⁹⁸ Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Akademija nauka i umjetnosti BiH i Institut za istoriju, Sarajevo, 2000, 53.

⁹⁹ Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne*, 362

¹⁰⁰ Sedad Bešlija, „Ključne godine u političkom životu osmanske Bosne“, *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, 1, Sarajevo, 2019, 130-131.

Bosanske bune,¹⁰¹ dok je *Historija Bošnjaka* djelo kojom je Imamović pokazao svoj smisao za naučne sinteze i djelo koje je doživjelo više izdanja, uključujući i prijevode na više stranih jezika.¹⁰²

Pokazali smo i kako Načertanije koristi termin *Bošnjaci* kada govori o stanovnicima Bosne i Hercegovine, pa se to ponekada koristi kao argument za postojanje bošnjačke nacije prije 1878. godine. To je pogrešno. Termin *Bošnjak* u Načertanijama nema nacionalno, nego regionalno značenje, i Ilija Garašanin time nije želio poručiti da su stanovnici Bosne i Hercegovine nacionalno Bošnjaci, već ih je nazivao Bošnjacima u regionalnom smislu. Radilo se o bošnjačkom identitetu u narodnosno-zemaljskom smislu koje je dolazilo do izražaja prema izvanbosanskom svijetu.¹⁰³ Ovaj bošnjački identitet primarno je bio regionalni identitet; on je mogao ali nije morao postati nacionalni identitet - što je ovisilo od okolnosti.¹⁰⁴

Vratimo se sada na austrougarski period. Smatramo da se ne može reći ni da je bošnjačka nacija oformljena za vrijeme vlasti Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini. Nacija je živa materija. Kako smo ranije naveli, Benedikt Anderson je naciju definirao kao nešto imaginarno.¹⁰⁵ Dakle, nacija nije nešto što je lako mjerljivo. No, dobar način za mjerljivost postojanja jedne nacije u određenom momentu jeste institucionalizacija.

Upravo posmatranje institucionalizacije pokazuje da su se bosanskohercegovački muslimani u austrougarsko doba institucionalizovali u nekom drugom smjeru, a nikako u nacionalnom bošnjačkom smislu. Naime, muslimani u Bosni i Hercegovini su krajem 19. i početkom 20. stoljeća vlastitu identifikaciju izražavali koristeći religijsku nominaciju. Sve njihove kulturne, prosvjetne, političke i privredne organizacije te institucije nosile su muslimanski predznak.¹⁰⁶ Ponašali su se i osjećali kao vjerska skupina, a ne nacionalna. Figurirali su pod zajedničkim nazivom *muslimani*, a ne *Bošnjaci*. Praktički sve oblike udruživanja - čitaonice, humanitarna, zanatlijska i omladinska društva, pa i političke partije - osnivali su pod odrednicom *muslimanski*, a ne *bošnjački*.¹⁰⁷

---

¹⁰¹ Husnija Kamberović, *Husein-kapetan Gradašević (1802-1834) Biografija. Uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Gradačac, 2002, 85.

¹⁰² Husnija Kamberović, *Mustafa Imamović je dao najcjelovitiji prikaz pravnog položaja i unutrašnjeg političkog razvika BiH u austro-ugarsko doba*, <https://historiografija.ba/article.php?id=1667>, (24.03.2023.)

¹⁰³ Radušić, „Ko su Bošnjaci 19. stoljeća?“, 141.

¹⁰⁴ Radušić, „Nacionalne ideje i nacionalni“, 5.

¹⁰⁵ Anderson, *Nacija*, 17-18.

¹⁰⁶ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 10.

¹⁰⁷ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, 16.

Kada je 3. decembra 1906. godine osnovana prva stranka bosanskohercegovačkih muslimana - danas označavana i kao prva bošnjačka stranka u historiji – nju je vodio tzv. Egzekutivni odbor kojem je za prvog predsjednika izabran Ali-beg Firdus, a sama stranka nosila je naziv Muslimanska narodna organizacija. Nasuprot MNO-u, dvije godine kasnije osnovana je Muslimanska napredna stranka. Ove dvije stranke su na mnoga pitanja imale različite poglede, ali po pitanju nominacije, očigledno, nije bilo dileme - prefiks muslimanski nije dolazio u pitanje. Čak i kada se Muslimanska napredna stranka odrekla hrvatske nacionalne ideje, ime stranke jeste promijenjeno, ali se muslimanska oznaka ponovo nije dirala: Godine 1910. promijenili su naziv u Muslimanska samostalna stranka.¹⁰⁸ Važno je naglasiti da taj izbor odrednice *muslimanski* nije bio nametnut, već slobodan, ali će o tome posebnog govora biti kasnije. Prema jednom popisu, 1908. godine u Bosni i Hercegovini postojala su 124 muslimanska društva i udruženja - svako od njih nosilo je naziv *muslimansko*, a ne *bošnjačko*.¹⁰⁹

Ima i drugih dokaza da bošnjačka nacija nije formirana u austrougarsko doba. Godine 1900. vlasnik *Bošnjaka* Jusuf-beg Filipović¹¹⁰ se žalio da u posljednje vrijeme kao advokat trpi veliku materijalnu štetu zato što uređuje taj časopis: „Zbog potrebne okolnosti ja sam kažnje preuzeo i odgovorno uredništvo toga lista na sebe. Nu međutim vršeći zadaću lista „Bošnjaka“ ogradili su se protiv meni svi oni, koji hoće da pristaju uz hrvatsku ili srpsku stranu a i većina muslimana, koji nijesu mogli razumjeti pravac 'Bošnjaka' kao i mnogi gospoda sudci, među kojima ima i visokih ličnosti. Baš radi gore navedenih okolnosti ja sam izgubio gotovo sve moje klijente i u advokatskom poslu na velike poteškoće udario“.¹¹¹ Iz Filipovićeve riječi se vidi da bošnjaštvo nije uzelo maha niti među muslimanima, niti među onima koji su prihvatili srpsku ili hrvatsku nacionalnu ideju - tu se, vjerovatno, misli uglavnom na bosanskohercegovačke pravoslavce i katolike, iako to Filipović ne naglašava.

Narativi o jeziku će biti tema posebnog poglavlja, ali ćemo i ovdje ukazati na jednu zanimljiv iskaz koji će poslužiti za dekonstrukciju ovdje obrađivanog narativa. S obzirom da je u jednom trenutku došlo do promjene zvaničnog naziva jezika pri čemu se odustalo od imena

---

¹⁰⁸ Mustafa Imamović, „Austrougarska uprava 1878-1918“, u: *Enciklopedija Jugoslavije: Socijalistička republika Bosna i Hercegovina. Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983, 112-113.

¹⁰⁹ Filandra, *Bošnjačka politika*, 16.

¹¹⁰ Ime Jusuf-bega Filipovića nije previše poznato. On je u aprilu 1893. godine postao vlasnik časopisa *Bošnjak*. Od 1895. godine bio je i odgovorni urednik *Bošnjaka*, nakon odstupanja Edhema Mulabdića. Obje funkcije Filipović je zadržao do smrti krajem marta 1906. godine. Bio je potomak stare begovske porodice iz Zagorja. Pripadao je sarajevskom krugu uglednih muslimana, a bavio se zastupanjem stranaka pred vlastima. Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi*, 256-257.

¹¹¹ Kraljačić, *Kalajev režim*, 276.

bosanski jezik, članovi Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije su krivicu za tu promjenu tražili i u sebi. Ona je, prema njihovom mišljenju, uzrokovana time „što se za bošnjaštvo nijesu zauzimali“, iako su naglašavali da se, kao i do sada, ni ubuduće neće osjećati ni Srbima ni Hrvatima.¹¹²

Još jedan argument za to da bošnjačka nacija nije formirana za vrijeme Austro-Ugara jesu riječi Šukrije Kurtovića, tadašnjeg studenta a kasnije političara, iz 1914. godine.¹¹³ „Pred nama su dva puta, od kojih jedan moramo izabrati. Jedan je od njih da mi muslimani u Bosni i Hercegovini postanemo posebna samostalna grupa, muslimanska i da vodimo samo muslimansku politiku i borbu. Drugi je, da odbacimo vjersko dijeljenje i vjersku borbu i da u zajednici sa ostalim sugrađanima drugih vjera vodimo nacionalnu borbu“,¹¹⁴ pisao je Kurtović, ali se kasnije čvrsto opredijelio za put koji po njemu muslimani trebaju slijediti.

„Mi im (bosanskohercegovačkim muslimanima, primjedba T.Š.) moramo dati čisti, izrađeni nacionalizam, a to je današnji srpski. (...) Za Srbe pak muslimanska masa sasvim drukčije misli, a to i odgovara istini; ona vidi kod njih sve ono, sva ona svojstva, koja ima probuđeni nacionalizam. Za Srbina muslimana drži muslimanski svijet već tim što je Srbin, da se uhvatio u koštac s vladom. Ime dakle Srbin tu već nosi sa sobom osebine nacionalizma. Radi toga treba samo to ime među njima širiti“, pisao je Kurtović. Po Šukriji, muslimanska masa ime *Hrvat* identifikuje sa *Austrijanac*, pa se, između ostalog, i zbog toga muslimani trebaju opredijeliti za srpski nacionalizam.¹¹⁵ Kurtovićeva argumentacija, na kraju, nije toliko ni važna – bit je u tome da se Kurtovićeve riječi pokazuju da su bosanskohercegovački muslimani još 1914. godine bez formirane nacionalne svijesti u bilo kojem smislu, pa i u bošnjačkom.

Razumijevanja radi, treba pojasniti da – iako bošnjačka nacija u austrougarskom periodu definitivno nije formirana – to ne znači da se nije osjetila svojevrsna posebnost muslimanskog elementa. Štaviše, i pored različitog nacionalnog opredjeljivanja, muslimani u Bosni i Hercegovini su bili svjesni postojanja vlastitih specifičnih kulturnih potreba, a dokaz za to je i osnivanje prve kina (čitaonice) u Mostaru 1897. godine. Profesorica političkih nauka Sabrina Petra Ramet navodi da je to bio prvi samostalni istup bosanskohercegovačkih muslimana na polju kulture, imajući u vidu da su oni takve potrebe ranije upražnjavali u

---

¹¹² Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 29.

¹¹³ U momentu pisanja brošure, Kurtović je bio student vezan za kulturno društvo *Gajret*. Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2020, 53.

¹¹⁴ Šukrija Kurtović, *O nacionalizovanju muslimana*, Štamparija Narod, Sarajevo, 1914, 20-21.

¹¹⁵ Isto, 53.

okvirima srpskih i hrvatskih kulturnih projekata. Ramet je nacionalno (ne)opredjeljivanje bosanskohercegovačkih muslimana tog doba ocijenila kao etnički oportunistički. ¹¹⁶ I doista, složiti ćemo se sa ocjenom da koketiranje muslimana sa srpskim i hrvatskim nacionalnim pokretom nikada nije otupilo njihovu svijest o posebnom religijsko-kulturnom naslijeđu. ¹¹⁷

O tome zašto bošnjačka nacija nije formirana u austrougarskom periodu posebno ćemo govoriti, ali ovdje valja konstatovati da to nacionalno neopredjeljivanje bosanskohercegovačkih muslimana historiografija uglavnom objašnjava političkom oportunističkom ili protonacionalizmom. Prvo pojašnjenje stavlja naglasak na složene životne puteve pojedinih intelektualaca ili političkih prvaka, dok druga opcija prosto neizjašnjava Srbima ili Hrvatima tumači kao postojanje implicitnog muslimanskog nacionalnog identiteta. ¹¹⁸ Možda najbolje pojašnjenje dao je Robert Donia, pišući da je muslimanski identitet isuviše išao naprijed da bi ga se moglo lako odreći kod velikog broja bosanskohercegovačkih muslimana. ¹¹⁹ No, u svemu tome krucijalno je naglasiti da – ako je jasno postojao snažan osjećaj pripadnosti muslimanskoj zajednici - taj osjećaj nije bio bio nacionalne prirode. ¹²⁰

2.3. Zašto nije nastala bošnjačka nacija u austrougarskom periodu?

Historičari su se u svojim djelima, uglavnom usputno, osvrtni na to zašto nije došlo do formiranja bošnjačke nacije u austrougarskom periodu. Enver Redžić je smatrao da razlog prvenstveno leži u tome što se nacije ne formiraju prema političkim projektima i odlukama režima, već se radi o procesu unutar naroda kada on dobija svijest o svom nacionalnom identitetu. Taj identitet se dalje izražava kroz političku volju, a dodatno potvrđuje neophodnim nacionalnim institucijama, prvenstveno državnim. ¹²¹

Smatramo, ipak, da nenastanak bošnjačke nacije na prijelomu 19. i 20. stoljeća podrazumijeva nešto kompleksnije razloge, uopšte ne odbijajući ono što je napisao Redžić. Šaćir Filandra je ponudio iscrpnije pojašnjenje tog fenomena. Prema Filandri, uzrok nije to što se bosanskohercegovački muslimani nisu osjećali kao Bošnjaci, nego to što se nisu samorazumijevali kao Bošnjaci u nacionalnom smislu. Filandra smatra da je za njih bošnjaštvo

---

¹¹⁶ Termin oportunistički u ovom slučaju primjenjivao bi se za grupu koja se zalaže za vlastite interese u formi saveza drugim grupama ili samostalno, a sve kako bi ostvarila svoje ciljeve. Donia, *Islam pod dvoglavim orlom*, 206.

¹¹⁷ Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma*, 145.

¹¹⁸ Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 53.

¹¹⁹ Donia, *Islam pod dvoglavim orlom*, 198.

¹²⁰ Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 53.

¹²¹ Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 191.

tada više bilo domovinska nego nacionalna odrednica i to na razini osjetilnosti, a ne intelektualnosti. Dodao je da su muslimani tada, ipak, imali jako izražen osjećaj vezanosti za Bosnu.¹²²

Za fenomen onoga što Filandra naziva bosanskomuslimanskim zaboravom nacionalnog bošnjaštva, ovaj ugledni politolog je odredio dva razloga. Prvi leži u činjenici da, u momentu kada je bošnjaštvo spalo samo na muslimane, ono nije bilo dovoljno poznato niti usvojeno ni od strane samih bosanskohercegovačkih muslimana. Filandra pojašnjava da unutar naroda nisu postojale političke i ekonomske snage kojima je nacionalna ideja neophodna za egzistencijalni i društveni proboj, kao i to da nije bilo građanske klase koja je kod evropskih naroda poticala i oblikovala naciju, ali ni nacionalne inteligencije koja je inače vodila razvoj nacije. Inteligencija oko časopisa *Bošnjak*, prema Filandri, svoju viziju bošnjačkog društva i ustroja naroda nije uspjela učiniti općeprihvaćenom. Štaviše, intelektualci iz *Bošnjaka* su kod običnih ljudi smatrani nenarodnim, jer su se stavili u službu novog državnog sistema i novog vremena, a ono što je novo većina je smatrala protuislamskim i opasnim.¹²³

Drugi razlog za Filandru stoji u političko-nacionalnoj nedomišljenosti bosanskohercegovačkih muslimana ovog doba, uz njihovu slabost i nepripremljenost za nastupajuće historijske tokove. Navodi da muslimani nisu razumijevali novu složenost društvenog i historijskog življenja, niti su imali intelektualne snage sposobne da je objasne s vlastitih stajališta. Istovremeno, trajali su udari na bošnjaštvo od strane narastajuće srpske i hrvatske nacionalne inteligencije s ciljem onemogućavanja nacionalnog ustrojstva Bošnjaka. Filandra dodaje i da muslimanska inteligencija nije odlučno ustala u odbranu bošnjaštva, a i kad se bavila vjerskim i kulturnim pitanjima, ona bi se u pitanju nacionaliteta priklanjala Srbima ili Hrvatima.¹²⁴

Po Dževadu Juzbašiću, nepostojanje nacionalne svijesti kod muslimana bilo je uslovljeno socijalnom strukturom muslimanskom stanovništva i njegovom vjerskom i državnom tradicijom vezanom za Osmansko Carstvo. Ovo je, po Juzbašiću, imalo za posljedicu da su neki pripadnici obrazovane muslimanske inteligencije čak prihvatili druge nacionalne ideje poput hrvatske ili srpske.¹²⁵

---

¹²² Filandra, *Bošnjačka politika*, 18-19.

¹²³ Isto, 19.

¹²⁴ Isto, 19-20.

¹²⁵ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 30.

Tomislav Kraljačić je dao vjerovatno najcjelovitiji pregled razloga nenastanka bošnjačke nacije za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. I on je vezanost muslimana za osmansku političku tradiciju izdvojio kao jedan od razloga za neukorjenjivanje bošnjaštva među muslimanima.¹²⁶ Na to je Kraljačić dodao i vjernost muslimana načelima svoje religije te islamskoj kulturi. Ukazao je da je austrougarska vlast, zbog prevelike osjetljivosti nacionalnog pitanja u zemlji, bošnjaštvu pristupala vrlo oprezno i bez potrebne energije, što je bio pristup koji je mogao dugoročno donijeti rezultate, ali nije uspio izdržati utrku sa nacionalnim pokretima čiji je visoki ritam nametnula brzina srpskog nacionalnog pokreta. Također, pokušaj afirmacije bošnjačke nacije, i posebno pisanje *Bošnjaka*, prouzrokovali su žestok odgovor postojećih nacionalnih pokreta i nacionalizama. Kraljačić je uvidio i da je krupnu smetnju nastanku bošnjačke nacije predstavljala postojeća vjerska podjela stanovništva, s obzirom da je vjerski jaz bio toliko dubok da se nije mogao prebroditi u kraćem historijskom periodu.¹²⁷

Zaključujući svoje izlaganje, Kraljačić je dodao da pokušaj vođenja politike bošnjačke nacije nije otišao dalje od pojma političkog naroda, što je bio pojam stran svugdje na Istoku i nije se mogao ukorijeniti u Bosni i Hercegovini.¹²⁸ Tako dolazimo do još jednog razloga nenastanka bošnjačke nacije, a radi se o tome što je nacionalno iskazivanje kao takvo u široj muslimanskoj javnosti smatrano nečim tuđim, stranim, pomodarskim, čak nečim što šteti islamu i tradicionalnom narodnom identitetu.¹²⁹ Prosto, nacionalne ideje i pojmovi su dugo vremena za muslimane bili neprihvatljivi i strani. Muslimanska štampa je govorila kako nacija u etničkom smislu postoji samo u Evropi, dok na tlu Istoka toga nema. Evropski spisatelji pisali bi „o narodnosti u smislu etničkom i političkom, a na svemu Istoku toga nema, nego vjera sačinjava narodnost, i ne pravi se razlika među vjerom i narodnošću različitih jezika, a iste vjere“.¹³⁰

Kada se govori o razlozima nenastanka bošnjačke nacije, zanimljivo je izložiti i jednu ideju Edina Radušića. On smatra da je ishod Pokreta za autonomiju Bosne 1831/1832. godine u mnogome odredio pravac nacionalno razvitka u Bosni i Hercegovini. Prema Radušiću, u

---

¹²⁶ Ova vezanost muslimana za Osmansko Carstvo bila je neobično jaka i zasigurno je predstavljala jednu od prepreka za kreiranje bošnjačke nacije u austrougarsko doba. Bosanskomuslimansko-osmansku povezanost lijepo oslikavaju riječi Osmana Nurića Hadžića „da muslimani nemaju pravih ideala o našoj domovini i o našem obitavnom; želimo li se održati i naperdovati, mi moramo svi kao jedan biti prožeti samo jednom mišlju, a ta je: da su Bosna i Hercegovina naša domovina, da smo tu nikli i odrasli... Treba se priljubiti uz tu majku svoju, raditi za nju, za njezinu sreću, procvat i napredak“. Kraljačić, *Kalajev režim*, 277.

¹²⁷ Isto, 277-278.

¹²⁸ Isto, 278.

¹²⁹ Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma*, 165.

¹³⁰ Imamović, *Pravni položaj*, 127.

slučaju da je pokret uspio, predstavnici bosanskohercegovačkih muslimana bili bi upućeni da svoju snagu za nezaobilaznu borbu sa sultanom crpe iz cjelokupnog bosanskohercegovačkog stanovništva. To bi, prema dotičnom historičaru, moglo otvoriti prostor za formiranje bošnjačke nacije sastavljene od tri vjere. Pritome, ovi događaji su se dešavali prije otpočinjanja nacionalnih pokreta u Srbiji i Hrvatskoj, pa bi na taj način bilo izbjegnuto njihovo miješanje.¹³¹ Dakle, da je Radušićeva imaginacija historijska realnost, u austrougarski period bi se ušlo sa već formiranom bošnjačkom nacijom kao multikonfesionalnom. Ipak, od toga nije bilo ništa; stoga, iako smo utvrdili da bošnjačka nacija nije formirana u austrougarskom periodu, treba napomenuti da je taj period činio stepenicu u formiranju bošnjačke nacije.¹³²

Po ustaljenoj metodi, i na kraju ovog poglavlja ćemo dati kraći rezime nastanka, utemeljenja i trajanja ovdje obrađivanog narativa. S obzirom da prije austrougarskog perioda nije postojala snažnija ideja nacionalnog bošnjaštva, možemo kazati da se narativ o bošnjaštvu kao o već formiranoj naciji pojavljuje sa časopisom *Bošnjak* i njegovim prvim tekstovima iz 1891. godine. No, narativ se zadugo nije uspio učvrstiti – praktički sve do devedesetih godina 20. stoljeća. U učvršćenju je najveću ulogu prema našem mišljenju - barem kada je u pitanju nauka - imao Mustafa Imamović sa svojim radovima, posebno sa djelom *Historija Bošnjaka*. Narativ je i u naše doba jako raširen – između ostalog, upravo živi kroz naučnu ostavštinu autora poput spomenutog Imamovića i Ahmeda Aličića, jer su njihova djela i dalje itekako popularna, čitana i cijenjena. Život ovom narativu dodatno produžava to što se danas često na prošlost gleda kao na historiju nacija, ne uzimajući u obzir to da nacije nisu postojale oduvijek.

---

¹³¹ Radušić, „Nacionalne ideje i nacionalni razvoj“, 6.

¹³² Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 23.

3. Ostali narativi koji afirmišu bošnjaštvo austrougarskog perioda

3.1. „Bošnjaci dolaze!“

U junu 1995. godine – dok je ratni vihor još uvijek lebdio nad Bosnom i Hercegovinom – predsjednik predsjedništva Alija Izetbegović poslao je poruku koju je u Grazu čitao ambasador tadašnje Republike Bosne i Hercegovine u sklopu obilježavanja 79. godišnjice bitke na Monte Meletti. „U junu 1916. na Monte Meletti, bošnjački regiment je izvojevao slavnu pobjedu, koja je ušla u historiju ratova. Dio te historije izražen je i sloganom: 'Die Bosniaken kommen!' koji će nas uvijek podsjećati na nezaboravnu hrabrost jedne generacije“, poručio je Izetbegović te dodao; „Kao što znate, mi se već četvrtu godinu, u svojoj zemlji odupiremo brutalnoj agresiji Srbije i Crne Gore. Zato se diljem Bosne opet čuje poklič: Bošnjaci dolaze! On danas govori o stalnom jačanju našeg patriotskog fronta, o sve većem broju onih, koji bez obzira na žrtvu, brane ljudsku čast, slobodu i pravdu“.¹³³ Rečenica *Bošnjaci dolaze* i danas se itekako može pronaći i na raznim drugim mjestima, posebno na pojedinim portalima ili časopisima.

Godine 1996, Vincenz Liechtenstein, austrijski savezni poslanik, navodi kako je još kao dijete „od svog oca slušao o velikim podvizima i hrabrosti Bošnjaka. Moj djed se također borio na italijanskom frontu u Prvom svjetskom ratu i bio je stalno pod utiskom i oduševljenjem za svoje bošnjačke drugove. Povezuje nas mnogo toga zajedničkog. Danas je također naše nastojanje mirna, ujedinjena i slobodna Evropa. Uistinu je staroj centralnoj Evropi Bosna jednako pripadala koliko i Austrija, sa već zaživljenom nacionalnom idejom pomirenja i povezivanja naroda. Bosna je već tada bila izvanredan primjer da različite vjere i nacije mogu zajedno. Kada mislimo na Bošnjake i našu istoriju u centralnoj Evropi, mogu reći samo jedno mi svi koji sada ovdje ujedinjeni živimo, smo imali ujedinjenu Evropu“.¹³⁴

Pišući članak *Bošnjaci u carskoj službi*, prije dvije godine predsjednik Društva prijatelja Austrijanaca u Bosni i Hercegovini Zlatko Bender je postavio pitanje: „Hoćemo li i dalje stanovati u ulicama sa imenima problematičnih junaka i sastajati se na trgovima lažnih velikana? Danas u R. Austriji zahvaljujući Bošnjacima - ratnicima Prvog Svjetskog rata kazati

---

¹³³ Werner Schachinger, *Bošnjaci dolaze 1879.-1918.: Elitne trupe u K. und K. armiji*, Cambi, Opatija, 1996, 9.

¹³⁴ Zlatko Bender, „Bošnjaci u carskoj službi (Bosansko – hercegovačke trupe u vojsci Austro-Ugarske Monarhije)“, *Godišnjak njemačke zajednice Dg Jahrbuch*, 28, Osijek, 2021, 362.

da si BOŠNJAK je nešto posebno. Oni pamte oni se sjećaju onih dobrih Bošnjaka. Oni rado slušaju kompoziciju iz 1905. vojničkog marša *Die Bosniaken kommen*“.¹³⁵

Dvije riječi – *Bošnjaci dolaze* – uistinu nisu neke novokomponovane riječi bez historijske pozadine. Još od 1895. godine postojao je marš nazvan *Bošnjaci dolaze*, a komponovao ga je Eduard Wagnes, kapelmajstor bosanskohercegovačkog Pješadijskog puka br. 2 rođen u Gracu.¹³⁶ No, historijsko postojanje marša sa ovim nazivom ne čini opravdanim moderno korištenje narativa *Bošnjaci dolaze*.

Kada je spomenuti Izetbegović poručio kako se diljem Bosne ponovo čuje poklič *Bošnjaci dolaze*,¹³⁷ predsjednik Stranke demokratske akcije je time želio reći kako su Bošnjaci koji su se te ratne 1995. godine brane od agresije isti oni Bošnjaci koji su u Prvom svjetskom ratu bojevali na strani Austro-Ugarske Monarhije i u čiju je čast nastao izraz *Die Bosniaken kommen*. Takvo nastojanje predsjednika Izetbegovića apsolutno je opravdano i razumljivo kada se ima na umu da je rat u Bosni i Hercegovini još uvijek trajao. No, da li je riječ o naučno utemeljenim činjenicama?

Naime, među ljudima iz Bosne i Hercegovine koji su ratovali u austrougarskoj vojsci od 1914. do 1918. godine bilo je pripadnika sve tri konfesije - i muslimana, i katolika, i pravoslavaca. Primjerice, bosanskohercegovački puk je mogao formirati svega dva ratna bataljona od povjerljivog ljudstva, pri čemu se u njihovim sastavima prosječno nalazilo 26% katolika, 41% pravoslavaca i 32% muslimana, što su procenti koji su odgovarali strukturi stanovništva posljednjeg popisa iz 1910. godine.¹³⁸ U redovima bosanskohercegovačkih regimenti bilo je i vlasnika zlatnih medalja za hrabrost za koje se jasno može zaključiti da nisu bili muslimani: Primjeri su Andrić Simo iz Varcar Vakufa (današnji Mrkonjić-Grad), Begić Ivan iz Dervente, Gavranović Marko iz Prijedora, Japundža Lazo iz Bosanskog Novog, Jukić Juro iz Ljubuškog, Katić Srečko iz Mostara, Katinić Jakob iz Dervente i drugi.¹³⁹ Ukoliko imamo na umu da je bošnjaštvo već krajem 19. stoljeća doživjelo neuspjeh,¹⁴⁰ a da je 1903. godine okupaciona uprava i definitivno napustila politiku bošnjaštva,¹⁴¹ i posebno da su u

---

¹³⁵ Bender, „Bošnjaci u carskoj službi“, 361.

¹³⁶ Isto, 361.

¹³⁷ Schachinger, *Bošnjaci dolaze*, 9.

¹³⁸ Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu!: Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2007, 125.

¹³⁹ Schachinger, *Bošnjaci dolaze*, 322-323.

¹⁴⁰ Kraljačić, *Kalajev režim*, 278.

¹⁴¹ Filandra, *Bošnjačka politika*, 13. Prvi znaci napuštanja politike bošnjaštva vidljivi su već 1897. godine kada je Kalaj dao inicijativu za pokretanje lista koji bi zastupao srpske nacionalne interese i kada su vlasti dale podršku za pokretanje hrvatskog lista *Osvit*. Kraljačić, *Kalajev režim*, 278.

austrougarskom periodu bosanskohercegovački katolici i pravoslavci uveliko prihvatili hrvatski odnosno srpski nacionalni identitet, onda je jasno da naučnu kritiku teško može izdržati tvrdnja da su Bošnjaci iz 1995. godine baš isti oni Bošnjaci koje je veličao Wagnesov marš i koji su u junu 1916. na Monte Meletti izvojevali slavnu pobjedu.

Posmatrano sa aspekta historijske nauke, još problematičniji bio bi govor austrijskog saveznog poslanika Vincenza Liechtensteina. On je, kako smo prikazali, navodio da je „staroj centralnoj Evropi Bosna jednako pripadala koliko i Austrija, sa već zaživljenom nacionalnom idejom pomirenja i povezivanja naroda. Bosna je već tada bila izvanredan primjer da različite vjere i nacije mogu zajedno“.¹⁴² Liechtensteinove riječi posebno su problematične kada se u obzir uzme da je govorio o Bošnjacima koji su ratovali u austrougarskim jedinicama – dakle u stvarnosti se radilo o Bošnjacima u regionalnom, a ne nacionalnom smislu – a onda je govorio kako je Bosna „već tada bila izvanredan primjer da različite vjere i nacije mogu zajedno“. Dakle, iz riječi austrijskog poslanika proizilazilo bi da su samo nacionalno Bošnjaci ratovali na strani Austro-Ugarske u Prvom svjetskom ratu, a cijelom zbrci dodatno doprinosi to što je kasniji nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini odveo do toga da su bosanskohercegovački muslimani postali Bošnjaci u smislu nacije.

Da definitivno razjasnimo: Vojnici iz Bosne i Hercegovine jesu učestvovali u austrougarskoj vojsci. Uslijed svojih zasluga, Eduard Wagnes je 1895. godine komponovao marš *Bošnjaci dolaze* odnosno *Die Bosniaken kommen*. Međutim, tu se radilo o Bošnjacima u regionalnom smislu, jer bošnjačka nacija u austrougarskom periodu još uvijek nije bila oformljena, a u austrougarskoj vojsci među jedinicama iz Bosne i Hercegovine itekako je bilo i katolika i pravoslavaca od kojih su se neki – vrlo moguće s obzirom na period – osjećali nacionalno Hrvatima i Srbima, a ne Bošnjacima.

Dakle, ovdje obrađivani narativ svog začetnika ima u Aliji Izetbegoviću i njegovom pismu iz 1995. godine. Narativ, ipak, nije ozbiljnije razrađivan u nauci niti je često korišten u politici da bi imao svoje autoritete ili predstavnike. Iako nije ostavljao snažnije tragove, nije ni prestao postojati. Prosto; kada čitaoci naiđu na rečenicu *Bošnjaci dolaze*, u velikom broju slučajeva pomišljaju da se radilo o pripadnicima bošnjačke nacije kakvu danas imaju u glavi, što je opet posljedica metanarativa o bošnjaštvu kao već formiranoj naciji u austrougarskom periodu.

---

¹⁴² Bender, „Bošnjaci u carskoj službi“, 362.

3.2. „Mi potomci starih Bogomila bosanskih“ - Bošnjaci su nasljednici bogumila!?

„Oprostite gospodine pitalo, nijeste pogodili istinu, jer vas mi zovemo kao i sami sebe Bošnjacima, kad se govori o narodnosti, a ako vas ko nazove Srbinom, tijekom hoće da kaže samo to, da ste srpske vjere, kao što i vi u opće nazivate pravoslavnu vjeru srpskom vjerom. Za što se mi nazivamo Bošnjacima, mislimo da će biti dosta i ovo: Jer smo mi bosanski muslimani ogromnom većinom potomci starih Bogomila bosanskih, (podvukao T.Š.) koji su sačinjavali većinu ili masu naroda bosanskoga, za doba narodne države, te su naši stari uvidili, da je islamska vjera čista i pametna i voljeli primiti istu, nego se iseliti, ama smo najbolje i najvjernije sačuvali blago domaćih predaja, dočim su katolici n. pr. masom se iselili“, stoji u izdanju časopisa *Bošnjak* iz 1892. godine.¹⁴³

Za spisatelje *Bošnjaka*, po doseljavanju Slavena su se počeli međusobno razlikovati Bošnjaci, Srbi i Hrvati, a onda su se i prozvali različitim imenima: „Oni preko Save Hrvatima, preko Drine Srbima, dok oni, koji odabraše za stanovanje današnju našu domovinu, nazvaše se Bošnjacima“. List dodaje da se razlika u imenima pretvorila u narodnost, a razlike je dodatno učvrstila vjera, pa su navodno Bošnjaci prihvatili bogumilsku vjeru kako bi se utvrdili s vjerskog i narodnosnog gledišta.¹⁴⁴

Da su Bošnjaci potomci srednjovjekovnih bogumila govorilo se i izvan časopisa *Bošnjak*. Safvet-beg Bašagić je u svojoj knjizi *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine* tvrdio kako su „glasoviti naši djedovi potomci ratobornih bogumilskih velikaša, a ne kršćanske djece, kako se to do sada mislilo u Evropi“.¹⁴⁵ Poseban dio narativa da su Bošnjaci nasljednici bogumila jeste ideja da je „bogumilska vjera bila slična islamu“. Između ostalih, upravo i Bašagić piše da su „bogumili u mnogim vjerskim tačkama stajali bliže islamu već katolicima“.¹⁴⁶ Ipak, u dekonstrukciju tog dijela narativa nećemo zalaziti, s obzirom da je tu riječ o poslu za medijavelistiku.

Narativ da su Bošnjaci nasljednici bogumila bio je važan dio nacionalne propagande Benjamina Kalaja. Ovaj austrougarski činovnik je smatrao da je bogumilstvo dalo temelj bosanske posebnosti u srednjem vijeku u odnosu na Srbe i Hrvate te da je bogumilstvo stalno

---

¹⁴³ Odgovor na „Bačvaninovu“ poslanicu. bajagi iz bosanske Krajine (sic). *Bošnjak*, 21.04.1892.

¹⁴⁴ Imamović, *Pravni položaj*, 75.

¹⁴⁵ Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463-1850.)*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1900, 19.

¹⁴⁶ Isto, 18.

inspirisalo Bosnu da se bori za očuvanje svoje individualnosti. Isticao je tezu o Bošnjacima kao daljim nosiocima bogumilskog separatima i čuvarima bosanske političke i nacionalne posebnosti. „Ovaj instinkt težnje za posebnosću ispoljio se kod Bošnjaka, dakle kod onih koje mi u predtursko vrijeme tako označavamo, u bogumilskog religiji, koju su priznavali njihovi vodeći, posjednički elementi“, tvrdio je Kalaj želeći insistirati na bošnjačkoj posebnosti.¹⁴⁷

Samu tezu o bosanskim muslimanima kao nasljednicima bogumilskih heretika formulirao je teolog Franjo Rački u 19. stoljeću, a afirmatori bošnjaštva austrougarskog perioda su je samouvjerenom preuzeli.¹⁴⁸ Cijeli narativ je historičar Dubravko Lovrenović dobro okarakterisao kao *bogumilski mit*.¹⁴⁹ Dotični mit je u muslimansko-bošnjačku historijsku svijest uveo iznad citirani Safvet-beg Bašagić.¹⁵⁰ Uz Bašagića, najznačajniji predstavnik takve literature je arheolog i historičar Ćiro Truhelka. Prisutnost ovih imena oslikava jako veliku popularnost koju je narativ uživao u Bosni i Hercegovini na prijelazu 19. i 20. stoljeća. Kamberović ocjenjuje da tolika popularnost narativa pokazuje koliko je isti bio mitski obojen.¹⁵¹

U kontekstu bošnjaštva austrougarskog perioda, narativ da su Bošnjaci nasljednici bogumila imao je jasan cilj. Naglašavanjem da je bogumilstvo najbrojnija vjerska zajednica u srednjovjekovnoj Bosni, da pravoslavlja skoro nije ni bilo a da je katoličanstvo u Bosnu stiglo mađarskim mačem, nastojala se promovisati teza da su Bošnjaci izvorni i autohtoni narod Bosne po čemu, naravno, njima pripada glavna uloga u društvenom i državnom životu Bosne i Hercegovine.¹⁵² Također, cilj narativa je bio dokazati predosmansko porijeklo begova i kontinuitet njihovih posjeda od srednjovjekovnog do austrougarskog razdoblja.¹⁵³ Narativ se pojavio kao neka vrsta odgovora na mit da je Bosna srpska ili pak hrvatska zemlja. Mitom srpske starine u Bosni najviše su pogođeni muslimani, pa su počeli njegovati mit o bogumilima.¹⁵⁴

---

¹⁴⁷ Kraljačić, *Kalajev režim*, 81.

¹⁴⁸ Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 38.

¹⁴⁹ O bogumilskom mitu i njegovim varijacijama Dubravko Lovrenović je detaljno pisao u svojoj knjizi *Bosanska kvadratura kruga*. O tome vidi: Dubravko Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, Dobra knjiga - Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2012, 233-237.

¹⁵⁰ Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 234.

¹⁵¹ Kamberović, „Turci i kmetovi“, 74.

¹⁵² Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 15.

¹⁵³ Kamberović, „Turci i kmetovi“, 74.

¹⁵⁴ Isto, 70.

U sklopu dekonstrukcije ovog narativa, treba naglasiti da je medijevalistika odavno utvrdila da Crkva bosanska nije bogumilska crkva i da njeni pripadnici nisu bogumili,¹⁵⁵ čime cijeli narativ svakako biva dekonstruiran. No, za našu temu možda nije toliko ni važno da li su pripadnici Crkve bosanske bili doista bogumili – opet je to posao medijevalistike. Za nas je bitnije uvidjeti da narativ o bošnjačkim nasljednicima bogumila odlično odgovara skupini mitova o starini (*antiquitas*). Izuzetno važan aspekt stvaranja historijskih mitova diljem svijeta je davanje kredibiliteta težnji za kontrolom nekog teritorija. Kako bi se kredibilitet našao, često se ide u dokazivanje da smo *mi ovdje prvi došli*. Potreba za predstavljanjem sebe kao prvobitne grupe na nekom području je posebno akutna ukoliko je teritorij naseljen ili ako na njega i drugi polažu pravo. Grupa koja dokaže da je prva pobola svoj bajrak u tlo uzima se punopravnim vlasnikom zemlje.¹⁵⁶ Složit ćete se – posljednje rečenice kao da su pisane samo za bosanskohercegovačku prošlost!

Narativ da su Bošnjaci nasljednici bogumila nije ostao rezervisan samo za austrougarski period i ondašnje afirmatore nacionalnog bošnjaštva. I danas je prisutno spekulativno traženje bošnjačkih korijena u bosanskom srednjovjekovlju, što je svojevrstan odgovor bošnjačke historiografije na srpsko-hrvatske teze o srpskoj odnosno hrvatskoj Bosni, a o Bošnjacima kao o Srbima odnosno Hrvatima.¹⁵⁷ Sljedećim riječima valja pristupiti oprezno, ali ćemo spomenuti da je Lovrenović u jednom radu naveo da se danas *ideologijom bogumilstva* Bošnjacima nastoji ucijepiti animozitet prema Evropi i zapadnom kršćanstvu uz želju da se bošnjački narod pretvori u udarnu pesnicu jedne ratoborne ideologije.¹⁵⁸

U ranijem toku potpoglavlja je spominjano da je narativ o bosanskohercegovačkim muslimanima kao nasljednicima bogumila prvi konstruisao Franjo Rački.¹⁵⁹ Navodili smo i ime Safveta-bega Bašagića – njega možemo nazvati osobom koja je narativ utvrdila, a skupa sa Ćirom Truhelkom Bašagića ćemo smjestiti među glavne naučne autoritete narativa. Cijeli narativ je skoro neobično čvrsto ustoličen i u današnjici, a njegov glavni predstavnik iz redova nauke sada je historičar Enver Imamović.¹⁶⁰

---

¹⁵⁵ O tome detaljno vidi: Srećko M. Džaja, Dubravko Lovrenović, „Srednjovjekovna Crkva bosanska“, Posebni prilog *Svjetla riječi*, Sarajevo, 2007, 3.

¹⁵⁶ Pål Kolstø, „Procjena uloge historijskih mitova u modernim društvima“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003, 30.

¹⁵⁷ Džaja, „Bosanska povijesna stvarnost“, 41-42.

¹⁵⁸ Dubravko Lovrenović, „Bogumilstvo: ciljana euroforija“, *Jukić*, 38-39, Sarajevo, 2008/09, 263.

¹⁵⁹ Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 38.

¹⁶⁰ Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Art 7, Sarajevo, 1998, 26.

3.3. Bošnjaštvo kao jugoslovenska ideologija ili semiintegrativna ideologija

Narativ koji ćemo ovdje analizirati ne uklapa se u metanarativ da je bošnjaštvo izmišljotina Benjamina Kalaja. No, zato se odlično uklapa u jednu drugu nepisanu zakonitost, a to je da većina narativa koji afirmišu bošnjaštvo austrougarskog perioda neku vrstu korijena nalazili su u časopisu *Bošnjak*. Ovaj list je 1892. godine pisao: „Kralj je Krešimir pokušao sjediniti sve Hrvate, kralj Tvrtko sve Srbe i Hrvate, a car Dušan sve Jugoslavene, ali ne uspješe u svojim težnjama; nego svuda se opaža, da je literatura preteča politike, ona pripravlja zemljište i duhove, a onda su trajnija i plodonosnija djelovanja mača i politike, što no riješe svaki gordički čvor, kada je pitanje podosta zrelo i gotovo. Vama je dakle neophodno potrebno jedno jedinstveno narodno imenovanje, budući da dualistično današnje se pokazalo nepraktično, a politika vam ga ne može za sada dati nego literatura vam ga može zagovarati. Srpsko je ime usko skopčano sa pravoslavjem, a hrvatsko na protiv sa katolicizmom latinskim, dočim bi bosansko bilo neko neutralno zemljište, koje nije skopčano ni sa jednim ni sa drugim, a ne bi stoga vriježjalo vjersko čustvo ni jednih, ni drugih, ni trećih, budući da ste razdijeljeni suviše na tri vjere“.¹⁶¹

U citiranim riječima može se prepoznati narativ o bošnjaštvu kao potencijalnoj opciji koja rješava ovdašnje nacionalne probleme, odnosno bošnjaštvu kao nekoj vrsti jugoslovenske ili semiintegrativne ideologije. Komentarišući dotični *Bošnjakov* članak, Bougarel kaže da je časopis tako predlagao da se napravi unija Južnih Slavena oko imena *Bosanač*.¹⁶² Novinar i književnik Fatmir Alispahić je smatrao da je sam časopis *Bošnjak* odmah izazvao tako burne reakcije u Bosni i susjedstvu upravo zbog toga jer je progovorio iz pozicije bosanskog integralizma.¹⁶³

U stvarnosti, bošnjaštvo je i kroz austrougarski period na koji smo skoncentrisani uglavnom bilo okrenuto prema muslimanima. Kada je aprila 1891. godine Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak¹⁶⁴ zatražio od Zemaljske vlade koncesiju za izdavanje časopisa *Bošnjak*,

---

¹⁶¹ M.M. starinom Bošnjak, „Nekolike o bosanstvu“, *Bošnjak*, 18.02.1892.

¹⁶² Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 37.

¹⁶³ Fatmir Alispahić, „Političke refleksije u bošnjačkoj književnosti austrougarskog perioda“, *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo, 2011, 459.

¹⁶⁴ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak živio je od 1839. do 1902. godine. Poticao je iz ugledne begovske porodice koja je nekada davala muteselime i kapetane. Godine 1877. postao je gradonačelnik Sarajeva, kao i narodni poslanik u osmanskom parlamentu. Po uspostavi austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, zauzeo je lojalno držanje prema novoj vlasti, zbog čega je nagrađen visokim carskim ordenima i honorisanim položajima – postao je sarajevski gradski vijećnik, a od jula 1879. i vladin savjetnik. Bio je član raznih vladinih komisija. Ponovo je postao gradonačelnik Sarajeva 1893. godine. Za našu temu, najvažniji je zbog toga što je bio osnivač i prvi vlasnik

Zemaljska vlada je – preporučujući Zajedničkom ministarstvu finansija Kapetanovićevu molbu – ukazivala kako jedna grupa muslimana nastoji pokrenuti list na zemaljskom jeziku radi zastupanja interesa muslimanskog stanovništva. Želja je potekla odatle što je časopis *Vatan* izlazio na turskom jeziku i pismu, čime je bio pristupačan samo malom broju pojedinaca, a ne širim muslimanskim masama. Potreba pristupačnijeg muslimanskog lista obrazložena je i specifičnim nacionalnim razlozima. Na kraju se još ukazalo da je ovakav list potreban mladoj muslimanskoj generaciji koja je, u novim prilikama austrougarske okupacije, postigla izvjestan razvoj za lektiru i pouku odnosno kao javno glasilo u kome bi se pojedinci književno ogledali.¹⁶⁵ Zajednički činilac u svemu tome jeste činjenica da je časopis *Bošnjak* pri samom pokretanju, dakle, bio usmjeren ka muslimanima i definisan kao muslimanski list, nastao iz potreba opet muslimanskog stanovništva – čime počinje dekonstrukcija narativa o bošnjaštvu kao nekoj jugoslovenskoj ideologiji.

Istina je, doduše, da je *Bošnjak* u nekim navratima pokušavao privući katoličko i pravoslavno stanovništvo. Na koncu, Kalajeva ideja bošnjačke nacije bila je upravo interkonfesionalno bošnjaštvo – dakle nacija koja bi integrisala bosanskohercegovačke muslimane, katolike i pravoslavce.¹⁶⁶ Međutim, skoro da nema slučajeva prihvatanja bošnjačke nacionalne linije od strane pravoslavaca ili katolika. Izuzetak je neki anonimni pravoslavni posjednik i trgovac iz Bosanske Krajine koji je u julu 1892. objavio članak u *Bošnjaku* gdje podržava bošnjaštvo i ističe da je u Srbiji, pogotovo u novooslobođenim dijelovima, nastala opšta imovinska nesigurnost i da seljaci govore da je i „pod Turcima mnogo bolje bilo“. Kod katolika se bošnjaštvo moglo ponegdje sresti još 1906. godine kada je u Kupresu osnovana bosanska čitaonica, a neki Bošnjak-katolik se zalagao u pismu za bratsku slogu pod zajedničkim i za sve opravdanim bosanskim imenom.¹⁶⁷

U biti, *Bošnjak* je brzo - praktički već u drugoj godini izlaženja - shvatio da se pod bošnjaštvom ne mogu ujediniti sve konfesije u Bosni i Hercegovini. Podjela između Srba i Hrvata već je markirana, a njihove suprotnosti jasno izražene, pa još u martu 1892. list piše kako je dobro da u Bosni postoji „muslimanska stihija, koja znade obuzdati strasti, te posreduje i odlučuje“. Časopis je baš u tom posredovanju vidio historijsku zadaću bosanskohercegovačkih muslimana.¹⁶⁸ U avgustu 1893. godine *Bošnjak* otvoreno piše da „bošnjaštvo, bosanska narodna

---

časopisa *Bošnjak*, iako Todor Kruševac smatra da Ljubušakov udio u cijelom radu časopisa nije bio velik. Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi*, 237-239.

¹⁶⁵ Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi*, 241.

¹⁶⁶ Imamović, *Pravni položaj*, 72.

¹⁶⁷ Purivatra, Imamović, Mahmutćehajić, *Muslimani i bošnjaštvo*, 47.

¹⁶⁸ Isto, 47.

ideja, ima svoj korijen i svojti osnovu, tvrdu kao živac kamen u povijesti naše domovine, a mi smo muhamedovci od vjeka glavni predstavnici i nosioci ove uzvišene narodne ideje. O tome smo mi već više puta u našem listu progovorili i sa zadovoljstvom možemo istaknuti, da je tu istinu svijetlu, ko jarko sunce, oduševljeno prigrlilo svaki valjani i vijerni sin našeg naroda“.¹⁶⁹

U prvih nekoliko mjeseci izlaženja, *Bošnjak* je muslimane identificirao sa bošnjaštvom, baš kao što su u načelu i bosanskohercegovački pravoslavci i katolici smatrani Bošnjacima. Kako su katolici i pravoslavci odbili bošnjaštvo u praksi, i list se - poslije višemjesečnog pokušaja da bude opštesbosanski list - faktički vratio na svoj program iznijet u prvom broju gdje se predstavio isključivo kao glasilo muslimana.¹⁷⁰ „Cijeli svijet znade, da mi Muslimani sačinjavamo glavni din naroda Bosne i Hercegovine. Evropejski narodi, koji danas svojim znanjem i visokim stepenom civilizacije, na kojem se nalaze, kroje svim ostalim narodima sudbinu sadašnjosti i budućnosti, imadn raznih predrasuda o nama. Neki nas drže za divljake, neki za surov elemenat, koji se civilizirati ne može, a neki dapače vele, da moramo seliti u azijske pustare i da nam valja ostaviti našu otadžbinu i naše zemljište, koje je puno zlata i dragog kamenja. — kome? ni sami ne znamo, niti nam znadu dati odgovor na to oni zanesenjaci, koji takovo mnijenje zastupaju“,¹⁷¹ stajalo je u prvom broju časopisa. Bošnjaštvo kakvo je zastupao list *Bošnjak* je Muhamed Hadžijahić čak nazvao muslimanskim bošnjaštvom.¹⁷²

Definitivan početak i idejnog tvorca narativa o bošnjaštvu kao semiintegrativnoj ili jugoslovenskoj ideologiji je nemoguće locirati, ali možemo konstatovati da smo najstarije poznate tragove ovog narativa pronašli u časopisu *Bošnjak* iz 1892. godine.¹⁷³ Dotični narativ ponekada i danas u javnom diskursu nađe svoje mjesto, pa se – doduše u neinstitucionalnim tekstovima - zna postaviti pitanje „Je li bosanstvo novo jugoslavenstvo?“ ili kazati da se „bosanstvo negira jer podsjeća na jugoslovenstvo.“¹⁷⁴ Trag ovog narativa u novijoj nauci mogao bi se prepoznati u spomenutim riječima Fatmira Alispahića da je list *Bošnjak* izazvao žestok otpor jer je progovorio iz pozicije bosanskog integralizma.¹⁷⁵ Narativ, ipak, nije toliko popularan da bi posjedovao svoje naučne autoritete.

---

¹⁶⁹ „Odmetnik Mehmed ef. Spahić“, *Bošnjak*, 10.08.1893.

¹⁷⁰ Purivatra, Imamović, Mahmutćehajić, *Muslimani i bošnjaštvo*, 47-48.

¹⁷¹ „Čitaocima „Bošnjaka““, *Bošnjak*, 02.07.1891.

¹⁷² Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 36.

¹⁷³ M.M. starinom Bošnjak, „Nekolike o bosanstvu“, *Bošnjak*, 18.02.1892.

¹⁷⁴ „Je li bosanstvo novo jugoslavenstvo?“, *Radio Sarajevo*, <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/je-li-bosanstvo-novo-jugoslavenstvo/52433> (29.03.2023.). Jasmin Agić, „Tomaš: Bosanstvo se negira jer podsjeća na jugoslovenstvo“, *Al Jazeera Balkans*, <https://balkans.aljazeera.net/teme/2017/9/23/tomas-bosanstvo-se-negira-er-podsjeća-na-jugoslovenstvo> (29.03.2023.)

¹⁷⁵ Alispahić, „Političke refleksije u bošnjačkoj književnosti“, 459.

3.4. „Sve do devedesetih nisi smio reći da si Bošnjak!“

Bošnjački sabor od 29. septembra 1993. godine održan je u sali sarajevskog hotela Holiday Inn kao sastanak najuglednijih ljudi iz bošnjačkog naroda. Na saboru je riječ uzeo književnik Alija Isaković, a u svom izlaganju je promovisao ime naroda *Bošnjak*, ime jezika *bosanski*, ime zemlje Bosne i Hercegovine kao prirodnog prava na tradiciju.¹⁷⁶ Isaković je u jednom momentu istakao da su muslimani od 1878. godine – dakle od početka austrougarskog perioda – „marginalizirani kao politički narod, fizički i ekonomski, sistemski i nesistemski uništavani, kulturno nipodaštavani, vjerski satanizirani kao azijsko-islamski relikv“. Dodao je da su Muslimani i u komunističko doba i dalje predstavljali „jedini narod u evropskim prostorima bez nacionalnih institucija, s anacionalnim političkim poltronskim vrhom, s policijskom represijom nad vjerskom i svjetovnom inteligencijom, bez prava na nacionalno ime, jezik, književnost, društvene običaje i vjersku praksu“.¹⁷⁷

Iako to Isaković nije direktno kazao, njegove riječi kao da su najavile jedan narativ koji se pojavljuje danas - doduše uglavnom izvan historiografske literature – a on glasi da se „sve do devedesetih godina nije smjelo reći da je neko Bošnjak“ odnosno da je bošnjačko ime uporno prikrivano i zatirano. „Ime Bošnjak je u mas-medijima, u svakodnevnoj komunikaciji i u cijeloj propagandi vješto izostavljeno i prikrivano“, piše Hakija Zoranić komentarišući dešavanja sa kraja 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini, pritome dodajući da su sve to činili velikosrpski i velikohrvatski osvajači odnosno nacionalistički krugovi.¹⁷⁸

Ako upitate nauku - barem kada je u pitanju doba od 1878. do 1918. godine, dakle austrougarski period vladavine nad Bosnom i Hercegovinom – dobit ćete odgovor da bošnjačko ime nije ni zatirano ni sakrivano ni zabranjivano. Šaćir Filandra je lijepo pojasnio da bošnjaštvo kao nacionalnu odrednicu bosanskohercegovačkim muslimanima niko nije zabranjivao, niti je takvo priječenje historijski moguće. Jednom narodu se nacionalno ime ne može zabraniti, propisati ili oduzeti, jer uvijek postoji način da ga narod čuva u nutrini svoga bića.¹⁷⁹ Ranije smo govorili da su bosanskohercegovački muslimani u austrougarskom periodu za sebe koristili muslimansku a ne bošnjačku odrednicu i da su figurirali pod skupnim nazivom *muslimani* a ne *Bošnjaci*. Taj izbor bio je vidljiv u svim oblicima udruživanja - čitaonicama, društvima,

---

¹⁷⁶ Edin Omerčić, *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova 1991-1996*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2021, 138-139.

¹⁷⁷ Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 241.

¹⁷⁸ Zoranić, *O etnogenezi Bošnjana*, 517.

¹⁷⁹ Filandra, *Bošnjačka politika*, 18.

političkim partijama, a za dekonstrukciju ovdje obrađivanog narativa suštinski važno je naglasiti da je izbor odrednice *muslimanski* bio slobodan, ni od koga nametan.¹⁸⁰

Da narativ bude još kontradiktorniji, treba se podsjetiti još jednom da je austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini u jednom vremenskom intervalu aktivno promovisala bošnjaštvo kao nacionalnu ideologiju. Na čelu ideje stajao je državni činovnik Benjamin Kalaj sa željom da oslobodi prostor za novu bošnjačku nacionalnu politiku koja je, držeći se religijske ravnoteže, imala ciljem razviti i učvrstiti osjećanje zemaljske bosanske posebnosti kod cjelokupnog domaćeg stanovništva.¹⁸¹ Pa i časopis *Bošnjak*, kao simbol i glavni propagator bošnjačke nacionalne ideje za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, dobio je očiglednu podršku okupacione vlasti. Zemaljska vlada je listu davala dobru finansijsku potporu. U prvoj godini izlaženja *Bošnjak* je od Vlade dobio subvenciju od 1.300 forinti, dok je naredne godine iznos povećan na 2.000 forinti. Pored te subvencije, časopis je katkad nagrađivan i jednokratnim novčanim iznosima. Finansijski je potpomagan i osnivač odnosno vlasnik *Bošnjaka* Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. On je redovno iz fonda Zemaljske vlade dobijao iznos od 166 forinti, i to na mjesečnom nivou.¹⁸²

Naravno, ni ime bosanskog jezika u austrougarskom periodu nije ni zatirano ni zabranjivano ni sakrivano. Naziv *bosanski jezik* je za austrougarske uprave jedno vrijeme bio čak u službenoj državnoj upotrebi. Također, bošnjačka štampa (tj. uglavnom časopis *Bošnjak*) koristila je naziv *bosanski jezik*. Pa i kada je Zemaljska vlada 1907. godine internom naredbom obavijestila da se zemaljski jezik ima službeno nazivati srpsko-hrvatskim, muslimanima je ostavljeno pravo da se u svojim autonomnim ustanovama i dalje mogu koristiti terminom *bosanski* za svoj jezik. Druga stvar je fakt da to pravo i mogućnost bosanskohercegovački muslimani u praksi nisu koristili.¹⁸³ Kako piše Filandra, politička i historijska je činjenica da bosanski jezik nije ukinuo niko osim muslimana - sami su ga jednostavno tako prestali zvati, iako im je zakon omogućavao da naziv za jezik bude bosanski.¹⁸⁴ Dodatna kontradiktornost jeste činjenica da je tokom 1880-ih godina ustvari zabranjivano korištenje termina *srpski* i *hrvatski* u nazivima kulturnih udruženja.¹⁸⁵

---

¹⁸⁰ Filandra, *Bošnjačka politika*, 16.

¹⁸¹ Hadžibegović, Imamović, „Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske“, 251.

¹⁸² Kraljačić, *Kalajev režim*, 225.

¹⁸³ Mustafa Imamović, „Bošnjački etnos: Identitet i ime*“, *Prilozi Instituta za istoriju*, 32, Sarajevo, 2003, 328.

¹⁸⁴ Filandra, *Bošnjačka politika*, 34.

¹⁸⁵ Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 35.

Narativ ovog potpoglavlja nesumnjivo se uklapa u diskurs koji je prepoznao Adnan Jahić: Diskurs je to koji dominira u bošnjačkoj javnosti današnjeg vremena, a dijelom i u naučnim krugovima koji se analizama i opservacijama tiču novije prošlosti Bošnjaka. U ovom manihejskom diskursu, sva nacionalna i političko-društvena kretanja u Bosni i Hercegovini tokom prošlog stoljeća se posmatraju u okvirima unaprijed definiranih odnosa, sa Bošnjacima kao isključivim i stalnim žrtvama velikodržavnih težnji iz bosanskohercegovačkog susjedstva. Bošnjake se, nadalje, uporno nastoji predstaviti kao narod koji se neprestano borio za vlastiti opstanak i prava koja su im se osporavala. Jahić je fantastično konstatovao da ovakva gledišta, bez obzira koliko imala uporišta u stvarnim tokovima historije 20. stoljeća, zamagljuju perspektivu posmatranja i razumijevanja bošnjačke prošlosti, pogotovo unutarbošnjačkih prilika i pitanja odnosa bošnjačke elite prema gorućim pitanjima iz političkog života, ali se zamagljuju i kulturne, ekonomske i društvene stvarnosti iz bošnjačke historije.¹⁸⁶

S obzirom da smo naveli da se ovdje obrazloženi narativ uklapa u diskurs koji dominira bošnjačkom javnosti današnjeg vremena, jasno je kako se radi o narativu čije trajanje nije dokinuto. S druge strane, ovaj narativ nije pretjerano star, a njegovi počeci sežu u devedesete godine i definitivnu afirmaciju bošnjačkog imena i nacije. Narativ nikada nije došao do ukorjenjenja u historiografsku literaturu, pa je bez vlastitih predstavnika i autoriteta.

---

¹⁸⁶ Jahić, *Vrijeme izazova*, 11.

4. Narativ(i) o bosanskom jeziku

O bosanskom jeziku, ili preciznije rečeno o jeziku bosanskohercegovačkih muslimana, pa i općenito stanovnika Bosne i Hercegovine, u austrougarskom periodu vladavine nastalo je više narativa. Jedna grupa narativa dekonstruiše bosanski jezik i promovirše neke druge nazive, dok druga grupa narativa afirmirše naziv bosanskog jezika. U ovom poglavlju razrađivat ćemo i jednu i drugu grupu narativa.

4.1. Možda „srpski“, možda „hrvatski“ – ali „bosanski“ sigurno nije!?

Ranije smo nakratko spomenuli Vuka Karadžića i njegov tekst sa naslovom *Srbi svi i svuda*, što je djelo koje je izašlo u Beču 1849. godine - dakle prije početka austrougarske vladavine nad Bosnom i Hercegovinom. No, Vukova ostavština ostavila je toliko jak utjecaj da je potrebno još jednom spomenuti Karadžićevu tezu da su svi oni koji govore štokavskim dijalektom Srbi. „Iz svega ovoga što je ovdje kazano vidi se da se Južni Slaveni svi osim Bugara po jeziku dijele natroje: prvi su Srbi, koji govore što ili šta (i po čemu se prema čakavcima i kekvavcima mogu nazvati štokavci)“, riječi su Vuka Karadžića.¹⁸⁷

Dijeleći Karadžićevu ideju, 1891. godine *Bosanska vila* kao reakciju na nastanak časopisa *Bošnjak* kaže: „Čudnovato nam je da stvara neki nov narod slovenski, pod imenom Bošnjaka i Hercegovaca, a jezik zove bosanskim i bošnjačkim. U istom tekstu kritikovali su *Bošnjak* radi kvarenja jezika tuđim nakaradama, a onda zavapili: Ovako se kod nas ne govori gospodo oko „Bošnjaka“! To su sve same hrvatske nakarade i mi ne vjerujemo da su to mogli pisati naši Bosanci i Hercegovci, nego neko drugi to drlja i podmeće, a time kvvari naš lijepi srpski govor (podvukao T.Š.)“.¹⁸⁸

Iznad izneseni narativi dio su srpske nacionalne propagande iz 19. stoljeća, a ona je Bosnu i Hercegovinu tretirala kao „čisto srpske zemlje po krvi i jeziku“ (podvukao T.Š.). Primjerice, Srpska narodna organizacija u svom programu usvojenom na skupštini 1907. godine zahtijevala je da „u Bosni i Hercegovini kao srpskim zemljama službeni jezik u unutrašnjim i spoljašnjim poslovima“ treba biti „srpski jezik“. Izborni program Srpske narodne organizacije iz 1910. godine tražio je da „srpski jezik treba uvesti kao isključivi jezik u sva državna zvanja

¹⁸⁷ Stefanović Karadžić, *Srbi svi i svuda*. 19.

¹⁸⁸ „Književne i kulturne bilješke“, *Bosanska vila*, 30.07.1891.

osiguravajući prvenstvo ćirilice“. Istovremeno je kazano da se narodni jezik u Bosni i Hercegovini ima „nazivati svojim pravim imenom: srpski“. Isti zahtjev za službenu upotrebu ćirilice nalazio se i u programu srpske građanske politike u Bosni i Hercegovini usvojenom u sklopu priprema za pokretanje *Srpske riječi* 1904. godine. Isticano je kako je ćirilica „staro zajedničko pismo cijelog našeg naroda, a njom su prije okupacije pisale sve tri vjere“. Ćirilsko pismo je trebalo poslužiti sredstvom nacionalne integracije i za obezbjeđivanje srpskog nacionalnog karaktera Bosne i Hercegovine.¹⁸⁹

Sličan narativ je dolazio i sa hrvatske strane. Časopis *Glas Hercegovca* je, dodvoravajući se muslimanskom stanovništvu Bosne i Hercegovine, posebno kazivao na neke zajedničke osobine katolicima i muslimanima poput ikavskog narječja. Svakako, cilj je bila nacionalizacija muslimana u hrvatskom smjeru. Kada je *Bošnjak* izašao sa tezom o bošnjaštvu i bosanskom jeziku, *Glas Hercegovca* je ukazivao da se narod i jezik ne mogu nazivati pokrajinskim imenima, jer bi u tom slučaju imali za jedan jedini hrvatski narod na desetine pokrajinskih imena.¹⁹⁰ Jasno, proizilazi da je list bosanskohercegovačke muslimane smatrao dijelom hrvatskog naroda i govornicima hrvatskog jezika.

Identičan narativ bio je prisutan i u politici. Hrvatska narodna zajednica i Hrvatska katolička udruga, kao predstavnici bosanskohercegovačkih Hrvata, u mnogo čemu se nisu međusobno slagale. No, obje hrvatske grupacije su jezik Bosne i Hercegovine nazivale isključivo hrvatskim jezikom koji se, prema Hrvatskoj katoličkoj udruzi, trebao poštovati i ozakoniti, baš kao i hrvatsko pismo latinicom. Naravno, obje stranke su bosanskohercegovačke muslimane smatrale Hrvatima.¹⁹¹

Pogrešno bi bilo misliti da su dekonstruirajući narativi o bosanskom jeziku dolazili isključivo iz srpskih i hrvatskih nacionalističkih redova. Tako 1970. godine lingvista Asim Peco piše da „ako je naziv 'bosanski jezik' u doba austro-ugarske okupacije ponovo postao aktuelan, pozadina mu nije bila lingvistička nego politička, čija je suština i tada bila poznata. Peco je naglašavao da naziv bosanski jezik nema značenje posebnog jezičkog individualiteta, u pitanju je ime čisto regionalnog karaktera“, želeći zaniijekati potencijalno historijski legitimitet nominaciji *bosanski jezik*.¹⁹²

---

¹⁸⁹ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 20-22.

¹⁹⁰ Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi*, 215.

¹⁹¹ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 25-26.

¹⁹² Veladžić, *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni*, 65.

U detaljnu dekonstrukciju narativa koji negiraju bosanski jezik nećemo zalaziti – rad nije lingvistički – ali ćemo konstatovati da skoro sve iznad navedeno spada u narative koji su bili dijelovima nacionalnih propagandi. Kao i danas, i u austrougarsko doba jezik je smatran važnim elementom nacionalne identifikacije, pa je pod svaku cijenu trebalo dokazati da grupa koja se želi nacionalizirati govori jezikom sa imenom nacije koja se nastoji plasirati. Na koncu, sam termin bosanski jezik nije bez historijskog osnova. U jednom notarskom spisu grada Kotora iz 1436. godine zabilježeno je da je gradski knez kupio djevojku bosanskog roda i heretičke vjere zvanu bosanskim jezikom Djevena.¹⁹³ Godine 1453. zabilježena je u Anconi djelatnost nekog prevodioca kao poznavaoca talijanskog, bosanskog i slavenskog jezika („ad interpretationem Petri Elie, bastagii, Bossinensis, habitatoris Ancone, scientis linguam latinam, bossinesem et sclavonicam“). Deset godina kasnije spominje se kao „vocatam lingua Bossinensi“.¹⁹⁴

Za dekonstrukciju još kvalitetnije mogu poslužiti riječi Tomislava Kraljačića da se ne može reći kako su Kalajeve tvrdnje u pogledu tradicije o bosanskom jeziku bile bez ikakvog osnova. Kraljačić argumentuje da je prvi bosanski franjevački pisac Matija Divković početkom 17. stoljeća svoj jezik nazivao bosanskim. Godine 1831. u Budimu je izdano Sveto pismo „u jezik Slaveno-Ilirski izgovora Bosanskog“. Nešto ranije, književnik i gramatičar Matija Antun Reljković je spominjao da je bosanski način govora proizišao iz *slavonskog jezika*. I štampa u Bosni i Hercegovini u vrijeme osmanske uprave jezik je nazivala bosanskim.¹⁹⁵ Naravno, sve što je navedeno u posljednja dva pasusa – a posebno ono što bi se ticalo spomena bosanskog jezika u srednjem vijeku – ne bi se smjelo zloupotrebljavati za kreiranje narativa s ciljem afirmacije bosanskog jezika odnosno njegove starine. Iako je to u naučnim krugovima kristalno jasno, nije zgoroga napomenuti da u srednjem vijeku nacije nisu postojale i da su nacije i nacionalna osjećanja fenomen vezan za najnoviju prošlost.¹⁹⁶

4.2. Bosanski jezik – najstariji ovdje! Vuk ga prepisao!?

„Držimo se ove rečenice: Drugog poštuj a svojim se diči. Mi se ponosimo time, da je upravo naš jezik, a iz naše otadžbine uzet za osnovu književnog jezika naših komšija Srba i

---

¹⁹³ Imamović, „Bošnjački etnos“, 327.

¹⁹⁴ Marko Šunjić, „Osvrt na ocjene uzroka i propasti srednjovjekovne bosanske države“, *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, 2, Sarajevo, 1994, 32.

¹⁹⁵ Kraljačić, *Kalajev režim*, 237.

¹⁹⁶ O tome vidi: Petar Korunić, „Nacije u srednjem vijeku“, *Povijesni prilozi*, 26, Zagreb, 2004, 2.

Hrvata. Glasoviti jezikoslovci Vuk Karadžić, Daničić, pa Ljudevit Gaj prenijeli su naš lijepi jezik u književnost obaju rečenih naroda, te ga prozvaše kako su oni hotjeli jedni srpskim a drugi hrvatskim, a o nama nigdje ni spomena. Mi sigurno imamo prava dičiti se, što se našim jezikom služe danas u književnosti naši prijatelji Jovo i Ivo, a to će nam bar svak priznati. Ali mi nikako ne razumijemo, zašto naziv, što su ga oni našem jeziku po svojoj volji, a bez našeg pitanja dali, sada nama po što, po to hoće da nametnu, pa nam čak brane, da mi u našoj vlastitoj kući svoj jezik označujemo imenom našeg naroda“, naveo je časopis *Bošnjak* u julu prve godine svog izlaženja.¹⁹⁷

Pet mjeseci kasnije, izvjesni Zihinja piše: „Mi smo baš dokazali samim mišljenjem i svaćanjem našega naroda, da je ovo bosanski jezik, kojim mi govorimo, da je ovo bosanska narodnost, kojom se mi dičimo i ponosimo, za koju smo spremni ustati svim silama duševnim i materijalnim, da je obranimo i sačuvamo od svih napadaja s neprijateljske strane, da ušćuvamo naše pravo narodno ime, našu narodnost i jezik bosanski, kojim su se i naši djedovi ponosili i u dalekom svijetu“.¹⁹⁸

Tražeci što starije korijene bosanskog jezika, najdublje je otišao neimenovani autor u *Bošnjaku* aprila 1892. godine sa riječima: „U narodu je taj naziv trajao od vajkada pa sve do naših dana, što ne može niko zanijekati, te što je najbolji dokaz, da bosanski narod i jezik su vazda postojali kao i danas, a u pismenim spomenicima naziv bosanski jezik i narod počima sa 12. vijekom. Narodna poslovice na strani 108. 'Poslovice Daničića' veli da: S Bošnjani bosanski govoriti treba, a Bog sam znade, kada je ona nastala možda i prije hiljadu godina“.¹⁹⁹

Najzanimljivije, ipak, zvuče navodi iz avgusta 1892. godine kada *Bošnjak* navodi da „Bosanski jezik stoji megju Jugoslavenima kao mjesec megju zvijezdama. Treba da ste nam svi zahvalni, što smo ovako slavno svoju starinu nepokvarenu održali. Zar ne znate, da veli stara narodna poslovice: pleti kotac kao ti i otac“.²⁰⁰

I ponegdje u naučnoj literaturi se može naići na blaže narative koji afirmišu bosanski jezik. Za primjer, izrazito ugledni naučnici poput Mustafe Imamovića i Dževada Juzbašića usput su konstatirali da je naziv *bosanski jezik* bio duboko ukorijenjen među bosanskohercegovačkim muslimanima.²⁰¹ Dokazujući opravdanost termina *bosanski jezik*,

---

¹⁹⁷ „Svaćije poštujemo a svojim se dičimo“, *Bošnjak*, 23.07.1891.

¹⁹⁸ Zihinja, „Ne dajmo se!“, *Bošnjak*, 03.12.1891.

¹⁹⁹ „Odgovor na „Bačvaninovu“ poslanicu, bajagi iz bosanske Krajine (sic)“, *Bošnjak*, 14.04.1892.

²⁰⁰ „Kuda će ovo naši muhamedovci?“, *Bošnjak*, 11.08.1892.

²⁰¹ Imamović, *Pravni položaj*, 79. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 27.

profesor književnosti Sanjin Kodrić se pozivao na list *Bosna*, jedan od prvih štampanih listova u Bosni i Hercegovini, gdje se za naziv jezika upotrebljava izraz *bosanski*.²⁰² Očekivano, mnogo je *gora* situacija u javnom prostoru, pa je moguće naići na naslove poput ovog: „Bosanski jezik je original a svi drugi u našem okruženju su plagijat i falsifikat bosanskog jezika“.²⁰³ Kao argument za starost bosanskog jezika i da su susjedi preuzimali/plagirali bosanski jezik uglavnom se uzima postojanje bosansko-turskog rječnika Muhameda Hevaija Uskufije. Radi se o tekstu punog naziva *Makbul-i arif*, a bio je to rječnik u stihovima. Djelo je završeno 1631. godine.²⁰⁴

Ni dekonstrukcija ovog narativa neće biti detaljna iz istog razloga – rad nije lingvistički. Ipak, neke stvari treba jasno razlučiti: Za primjer, navode da je bosanski jezik bio duboko ukorijenjen među bosanskohercegovačkim muslimanima ili da je „bosanski jezik stoji megju Jugoslavenima kao mjesec megju zvijezdama“, dekonstruiše činjenica da ni sami muslimani u austrougarskom periodu nisu bili suviše zagrijani za termin bosanskog jezika, izuzimajući citirane narative iz *Bošnjaka*. U trenutku kada je termin *bosanski jezik* zvanično zamijenjen, članovi Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije su priznavali da se krivica nalazi u tome „što se za bošnjaštvo nijesu zauzimali“.²⁰⁵ Još dok su trajale beskrajne parlamentarne rasprave o hrvatskom ili srpskom imenu domaćeg jezika u Bosni i Hercegovini, zastupnik Derviš-beg Miralem je 1911. godine napisao da je „uvjeren da je pretežna većina našeg naroda u tom pitanju indiferentna, osjećajući se samo muslimanima, pa već ni radi toga ne treba da o tom pitanju misle i odlučuju. Moje je stanovište, kako rekoh, da se ovo pitanje riješi između Srba i Hrvata i ja unaprijed izjavljujem da ću ovaj međusobni sporazum, ako do njega dođe bez znatnih ekonomskih ili drugih koncesija, oduševljeno pozdraviti“.²⁰⁶ Mada je jezičko pitanje bilo nacionalno pitanje i za Srbe i za Hrvate, muslimani mu nisu pridavali toliku važnost, već su u raspravama učestvovali na način da su tražili, prilično nejasno i anahrono, ravnopravnost arapskog pisma prilagođenog svom jeziku sa latinicom i ćirilicom. Kako je spominjano u prošlom poglavlju - bosanski jezik nije ukinut ni od koga osim od samih muslimana Bosne i Hercegovine.²⁰⁷ Naveli smo da se kao vrlo čest argument u narativu koji

---

²⁰² „Kodrić: 1866. godine se spominje isključivo bosanski jezik“, *NI*, <https://n1info.ba/vijesti/a107766-sanjin-kodric-u-novom-danu/>, (28.04.2023.)

²⁰³ Aziz Ramović, „Bosanski jezik je original a svi drugi u našem okruženju su plagijat i falsifikat bosanskog jezika.“ <https://www.savezbosnjaka.com/blog/bosanski-jezik-je-original-a-svi-drugi-u-nasem-okruzenju-su-plagijat-i-falsifikat-bosanskog-jezika> (31.03.2023.)

²⁰⁴ Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima: naučnoistraživački projekat*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1972, 656.

²⁰⁵ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 29.

²⁰⁶ Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 55.

²⁰⁷ Filandra, *Bošnjačka politika*, 34.

promoviše superiornost i starost bosanskog jezika nad drugim uzima Uskufijin bosansko-turski rječnik *Makbul-i arif*. Ne prejudicirajući ništa, interesantno je za spomenuti da je isti Uskufija napisao i pjesmu *Ilahi bezaban-i Srb* (Oda na srpskom jeziku) i *Bera-i da'vaet-i iman be zeban-i Srb* (Poziv u vjeru na srpskom jeziku).²⁰⁸

Na kraju, treba jasno dodati da – bez obzira što se radi o pitanju neriješenom od Austro-Ugarske do danas - u Bosni i Hercegovini se i u austrougarsko doba, kao i danas, govori(lo) jednim jezikom koji Srbi zovu srpskim, Hrvati hrvatskim, a Bošnjaci bosanskim. Kolokvijalno gledano riječ je o jednom ili zajedničkom jeziku, iako svaki od njih ima svoj literarni izraz i standard.²⁰⁹ Sve navedeno je jasan pokazatelj da je riječ o gotovo čisto političkom pitanju i problemu, iako bi se njime trebali baviti naučnici iz oblasti lingvistike. Istini za volju - susjedne zajednice često jedna drugu vide kao zasebne zbog jezičkih razlika. Takvi slučajevi su sasvim uobičajeni, ali nisu dokaz da je jezik uopšte neki krajnji pokazatelj identiteta. Paradoks - upravo prostor bivše Jugoslavije je primjer da ljudi koji govore vrlo blisko vezane jezike sebe vide kao članove zasebnih zajednica, pozivajući se pritom na druge faktore razlikovanja.²¹⁰

Za trenutak ćemo se vratiti na dekonstruirajuće narative o bosanskom jeziku, pa zaključiti da su oni potekli od Vuka Karadžića, dok afirmirajući narativi o bosanskom jeziku – poput većine narativa koji afirmišu bošnjaštvo – vuku korijene iz tekstova u časopisu *Bošnjak*. Kako se dilema oko naziva jezika pretvorila u političku problematiku, obje grupe narativa imaju snažnu prisutnost u bosanskohercegovačkoj svakodnevnici – dakle njihovo trajanje je i dalje neprekinuto. Za razliku od većine narativa iznijetih u ovom poglavlju, one o bosanskom jeziku karakteriše podrška iz institucionalno-akademske krugova. Mada bi se o tome dalo polemizirati – zato što u razmatranje dolazi više imena – kao trenutnog naučnog autoriteta za afirmirajuće narative o bosanskom jeziku izdvajamo Sanjina Kodrića. On je spomenutu ulogu naslijedio od autora poput pjesnika Maka Dizdara i Alije Isakovića.²¹¹

---

²⁰⁸ Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine*, 327.

²⁰⁹ Imamović, „Bošnjački etnos“, 328.

²¹⁰ Kolstø, „Procjena uloge historijskih mitova“, 13.

²¹¹ O ulozi Maka Dizdara i Alije Isakovića u insistiranjima na bosanskoj posebnosti sedamdesetih godina 20. stoljeća detaljno vidi: Veladžić, *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni*, 75-84; 138-143.

5. Političko-ideološka pozadina narativa o bošnjaštvu austrougarskog perioda

Tematika pozadine narativa o bošnjaštvu austrougarskog perioda usputno se provlači kroz cijeli rad, uglavnom u sklopu dijelova teksta posvećenim dekonstrukciji narativa. Uprkos tome, važnost pojašnjenja prave pozadine iznesenih narativa tolika je da smatramo da zaslužuje posebno posvećeno poglavlje. Valja napomenuti da na ovom mjestu neće biti obrađena političko-ideološka pozadina svih narativa, što nam ni nije bila intencija.

Jedan od prvih narativa obrađivanih u radu bio je narativ da su bosanskohercegovački muslimani Srbi, u sklopu čega se ponekada žestoko udaralo na bošnjačku nacionalnu ideju. Pozadina ovog narativa može se shvatiti relativno lako. Ako govorimo o ideološkoj pozadini, kao neka vrsta korijena može se locirati Vuk Karadžić i njegov usklik *Srbi svi i svuda*.²¹² Smatramo, s druge strane, da je veću ulogu kod dotičnog narativa – kao uostalom i kod skoro svih – imala politička pozadina. Srpski nacionalni interes u Bosni i Hercegovini bio je slabljenje austrougarske vlasti. Konačni, najvažniji i suštinski politički cilj bio je pripajanje Bosne i Hercegovine Srbiji. Srbi su vjerovatno shvatali da svoje interese u Bosni i Hercegovini ne mogu ostvariti bez muslimana. Radilo se o pokušajima pridobijanja muslimana.²¹³ Zbog svega toga, istrajno se pokušavala ugraditi srpska nacionalna svijest među muslimane.

Kada je u pitanju narativ da su bosanskohercegovački muslimani Hrvati, priča je nekarakteristično slična. Kao što se ideološka pozadina u gore analiziranom narativu može pronaći u Vuku Karadžiću, za ovaj slučaj ona se još jasnije ogleda u Anti Starčeviću i njegovom pogledu na muslimane kao na cvijet hrvatskog naroda.²¹⁴ I opet identično kao u srpskom slučaju - prisajedinjenje Bosne Hrvatskoj vjerovatno je bilo neizvodivo bez htijenja muslimana. Tek sa njima Hrvati bi u Bosni i Hercegovini imali većinu, pa su narativi o bosanskohercegovačkim muslimanima kao Hrvatima služili za nacionalizovanje muslimana u hrvatskom smjeru. Pretapanje muslimana u Hrvate poslužilo bi za ono što je glavna politička pozadina cijelog narativa – priključivanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Na unutarmonarhijskoj razini, Hrvati su za cilj imali trijalistički preustroj Austro-Ugarske: Treću sastavnicu Monarhije predvodili bi Hrvati, a činile bi je Dalmacija, Slavonija, Slovenija i Bosna i Hercegovina.²¹⁵

---

²¹² Stefanović Karadžić, *Srbi svi i svuda*, 1.

²¹³ Filandra, *Bošnjačka politika*, 16.

²¹⁴ Starčević, *Iztočno pitanje*, 16.

²¹⁵ Filandra, *Bošnjačka politika*, 15.

Najveći broj narativa izlaganih u radu dolazio je iz časopisa koji su izlazili za vrijeme austrougarske vladavine. Na primjeru narativa da su muslimani Hrvati može se uvidjeti da se ponekada prava političko-ideološka pozadina narativa mogla naći u tekstovima samih časopisa. Primjer je časopis *Osvit* koji je promovisao tezu da su muslimani Hrvati: Otvoreno se pozivao na spomenicu franjevačkog biskupa Buconjića iz 1878. godine gdje se izražavala želja za sjedinjenjem Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. Isto mišljenje o muslimanima imao je i *Glas Hercegovca*, a on se 1894. potpuno jasno izjasnio kao list Starčevićeve Stranke prava.²¹⁶

Oba narativa – i onaj da su bosanskohercegovački muslimani Srbi, kao i onaj da su Hrvati - u pozadini su imali političke igre u srpsko-hrvatskom odnosu. I jedni i drugi su nastojali asimilirati muslimane u okrilje svog naroda kako bi došli do apsolutne većine broja stanovnika u Bosni i Hercegovini. Ovu ocjenu je potvrdila politička praksa u budućnosti: Političke elite i jednih i drugih nisu nikada prihvatili kao sebi ravne one bosanskohercegovačke muslimane koji su se opredjeljivali za srpsko ili hrvatstvo.²¹⁷

Iznad opisani narativi svoje mjesto nisu našli samo u izvorima, nego, nažalost, i u historiografiji. Dosadašnja hrvatska i posebno srpska historiografija često su veličale pučku kulturu - posebno srpska strana - kako bi u toj kulturi našli argumente za teze o Bosni kao hrvatskoj odnosno srpskoj zemlji, a o Bošnjacima kao Hrvatima odnosno Srbima. To je pozadina historiografskog narativa da je bošnjaštvo Kalajeva izmišljotina: Umjesto postavljanja pitanja geneze bošnjačkog etnosa, Bošnjake se proglašavalo vještačkom i umjetnom nacijom izmišljenom od strane Benjamina Kalaja, što smo mi prepoznali kao metanarativ koji objedinjuje druge narative koji dekonstruišu bošnjaštvo.²¹⁸

Ubjedljivo najveći broj narativa koji afirmišu bošnjaštvo austrougarskog perioda svoje mjesto nalazi u časopisu *Bošnjak*. Kao pozadina *Bošnjaka* ponovo jačom izgleda politika, negoli ideologija. Da je politička komponenta u *Bošnjaku* bila jača nego ideološka mislimo da je dokaz i to što neki od glavnih Bošnjakovih autora, poput Safvet-bega Bašagića, kasnije prihvataju druge nacionalne ideje.²¹⁹ Pokretanje časopisa bio je praktički prirodan ishod dotadašnje nacionalne politike Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini. Pojava

---

²¹⁶ Gross, „Hrvatska politika“, 15-16.

²¹⁷ Radušić, „Nacionalne ideje i nacionalni razvoj“, 15.

²¹⁸ Džaja, „Bosanska povijesna stvarnost“, 41.

²¹⁹ Spomenuti Bašagić u kasnijem je periodu prišao hrvatskoj nacionalnoj ideji. Uslijed svega, percepcija Bašagića je veoma različita, a njegovo djelo je predmet instrumentalizacije u različitim epohama zbog čega je ocjenjivan kao antibošnjak, velikobošnjak, antiaustrijanac, kroatofil, dobar pjesnik, loš pjenik, dobar historičar, loš historičar, vjerski fanatik, vjerski smutljivac, itd. Uz sve ono što je napisano o Bašagiću, njegova uloga u historiji građenja nacionalnih identiteta ostala je još uvijek nedovoljno objašnjena. Kamberović, „Hrvatska misao“, 88.

Bošnjaka obilježje je početka rada na širenju bošnjačke nacionalne svijesti. O političkoj pozadini lista - pa samim time i narativa koji se u njemu nalaze - govori materijalna pomoć koju je vlada davala *Bošnjaku*.²²⁰

Jedan od najrasprostranjenijih narativa koji afirmišu bošnjaštvo općenito, a posebno bošnjačku nacionalnu ideju austrougarskog perioda, jeste narativ da su Bošnjaci nasljednici navodnih srednjovjekovnih bosanskih bogumila. Glavna političko-ideološka pozadina narativa jeste pokušaj da se - naglašavanjem da je bogumilstvo činilo najbrojniju vjersku zajednicu srednjovjekovne Bosne, da je katoličanstvo u Bosnu stiglo ugarskim nasiljem, a da pravoslavlja skoro nije ni bilo – formuliše teza da su Bošnjaci izvorni i autohtoni narod Bosne po čemu im pripada centralna uloga u društvenom i državnom životu Bosne i Hercegovine.²²¹ Pored toga, vrlo važna politička pozadina narativa ogleda se u pokušajima begova da se pozovu na svoj legitimitet radi očuvanja vlastitih zemljišnih povlastica i pogodnosti u rješavanju agrarnih pitanja. Tako su se miješale nacionalna romantika i određeni begovski viteški ponos. Ovo je jasno izraženo u brošuri *Što misle muhamedanci u Bosni* Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka: „To nam svjedoči temeljito uzdržano naše dobro, posjed, običaji i jezik, i vlastela još od Bogomila, koji se zovu još i dan danas istim podrijetlom: Ljubović, Sokolović, Kositerović, Kulenović, Filipović, Kapetanović i mnogi drugi. Pre uzeća Bosne bili su ti isti, pa su u dobrome stanju i danas u Bosni, samo što nam je ime: Mujo, Alija, Ahmed i t.d.“²²²

U jednom od ranijih poglavlja detaljno smo govorili o narativu da je bošnjaštvo bilo već formirana nacija u austrougarskom periodu. Prikazano je da su i neki nesumnjivi naučni autoriteti poput Mustafe Imamovića i Ahmeda Aličića tvrdili da je bošnjačka nacija nastala još za vrijeme Osmanlija.²²³ Imamovićeva tvrdnja je na svjetlo dana izašla u knjizi *Historija Bošnjaka*, a Aličićeva u monografiji *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*. Da bi se shvatila političko-ideološka pozadina njihovih tvrdnji o starosti bošnjačke nacije, dovoljno je ukazati na činjenicu da su obje knjige objavljene 1996. godine – dakle u prvoj godini mira nakon rata u Bosni i Hercegovini odnosno svega tri godine nakon što su vraćanja *bošnjačkog imena*. Jasno, radilo se o periodu koji je sa sobom nosio breme potrebe rada na jačanju bošnjačke nacionalne svijesti, kao i na širenju i pravdanju nacionalnog imena Bošnjaka.

---

²²⁰ Kraljačić, *Kalajev režim*, 225.

²²¹ Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 15.

²²² Kamberović, „Turci i 'kmetovi'“, 74.

²²³ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 572. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne*, 362.

Gledajući kroz ovu vizuru, postaje razumljivo da se spomenuti narativ mogao naći u djelima tako velikih naučnika.

Usput, iskoristit ćemo priliku da ukažemo na jedan fenomen; kada je u prošlosti dolazilo do politički napetih situacija, često bi u tim periodima nastajala poplava literature koja bi podrazumijevala razne vrste narativa o bošnjaštvu. Kao odličan primjer spomenute su knjige *Historija Bošnjaka* i *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*. Ukoliko su one izašle godinu dana nakon završetka rata, godinu prije njegovog početka – dakle 1991. – svoje mjesto u knjižarama našlo je djelo *Muslimani i bošnjaštvo* zajedničkim snagama napisano od politologa Atifa Purivate, Mustafe Imamovića i političara Rusmira Mahmutćehajića. I makar u ovom posljednjem djelu ne bilo teza koje zaslužuju naučnu kritiku, cilj nam je ukazati na tendenciju većeg interesovanja za pitanje bošnjaštva onda kada nacionalno-politička situacija u bosanskohercegovačkoj realnosti postane užarena.

Najzad, mišljenja smo da se svi narativi izneseni u radu – kako oni koji dekonstruišu bošnjaštvo, tako i oni koji ga afirmišu – kako oni iz izvora, tako i oni iz literature – mogu smjestiti u okvire pitanja: *Čija je Bosna?*. Sa ovim pitanjem u naslovu Edin Hajdarpašić, historičar sa mjestom prebivališta u Čikagu, napisao je cijelu knjigu (*Whose Bosnia? Nationalism and Political imagination in the Balkans 1840-1914*) gdje je ovo pitanje definisao kao prividnu enigmnu koja naslućuje nadmetanja, parcijalna rješenja, prekide i komplikacije između mnogih: Srba, Hrvata, Muslimana, Osmanlija, Habsburgovaca, Jugoslovena, komunista, američkih mirotvoraca i tako dalje. Ta nekad zbunjujuća zagonetka imena *Čija je Bosna?*, piše Hajdarpašić, iznenada dolazi do svog konačnog rješenja 1990-ih putem nasilja, rata i podjele.²²⁴

Također, zaključujemo da je politička pozadina narativa o bošnjaštvu gotovo u pravilu uvijek jača i važnija u odnosu na ideološku pozadinu, mada se one vrlo često isprepliću. Ovo vrijedi za gotovo sve narative obrađene u radu.

---

²²⁴ Hajdarpašić, *Whose Bosnia?*, 28.

6. Metodološki problem: Bošnjaci ili muslimani; bošnjaštvo ili bosanstvo?

Kao posljednje poglavlje u radu ostavili smo poglavlje posvećeno metodološkom (preciznije rečeno terminološkom) problemu imenovanja bosanskohercegovačkih muslimana/Bošnjaka austrougarskog perioda i njihovog nacionalnog pokreta. Uzeli smo za svrsishodnu obraditi ovu tematiku iz nekoliko razloga: Prvi je što su izuzetno rijetki bilo čiji argumentovani pristupi problemu, drugi se ogleda u potencijalnim zabunama koje izaziva ovaj metodološki problem, treći je u tome što smo se i sami našli pred istom dilemom na početku pisanja rada, a četvrti se odnosi na to da su odabrane nominacije rjeđe samo tehnički termini koji ne odgovaraju prošloj zbilji, a češće termini čiji odabir ima dalekosežniji cilj s jasnom idejom tumačenja koje treba služiti savremenim političkim ili društvenim motivima.

Jedini nama poznati pristupi ovoj tematici dolaze od dvojice vrhunskih historičara koji se bave najnovijom prošlošću Bosne i Hercegovine. Nesumnjivo najveću pažnju problemu dao je Adnan Jahić svojim tekstom *O upotrebi naziva Bošnjak u savremenoj historiografiji*.²²⁵ Drugi pristup, u mnogome kraći, ostavio je Xavier Bougarel na samom početku svoje knjige *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*.²²⁶ Njihovim mišljenjima i argumentaciji veću pažnju ćemo posvetiti nešto kasnije.

Bez tendencije da obuhvatimo sve one koji su ikad pisali nešto o bosanskohercegovačkim muslimanima austrougarskog perioda i njihovom nacionalnom identitetu – što bi bilo i nepotrebno, a vjerovatno i nemoguće – analizirane historičare ćemo svrstati u tri skupine. Prva skupina je za imenovanje ovdašnjih muslimana u austrougarsko doba koristila termin *muslimani*, druga izraz *Muslimani*, a treća se opredjeljuje za termin *Bošnjaci*.

U skupini onih koji koriste izraz *muslimani* nalaze se historičari poput Todora Kruševca,²²⁷ Ive Banca,²²⁸ Husnije Kamberovića,²²⁹ Edina Radušića²³⁰ i Xaviera Bougarela.²³¹ Za *Muslimane* (veliko M) opredjeljivali su se Mustafa Imamović,²³² Mirjana Gross,²³³

---

²²⁵ Jahić, *Vrijeme izazova*, 145-150.

²²⁶ Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 7.

²²⁷ Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi*, 236.

²²⁸ Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 50.

²²⁹ Kamberović, „Turci i 'kmetovi'“, 70.

²³⁰ Radušić, „Nacionalne ideje i nacionalni razvoj“, 2.

²³¹ Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 7.

²³² Imamović, *Pravni položaj*, 80.

²³³ Gross, „Hrvatska politika“, 17.

Muhamed Hadžijahić,²³⁴ Robert Donia,²³⁵ Dževad Juzbašić,²³⁶ Atif Purivatra²³⁷ i historičar Zijad Šehić.²³⁸ Konačno, treća grupa posezala je za terminom *Bošnjak*, a u nju bi se – između ostalih – ubrojali Fatmir Alispahić,²³⁹ Sanjin Kodrić,²⁴⁰ historičar književnosti Enver Kazaz,²⁴¹ Hakija Zoranić,²⁴² historičar Edin Veladžić,²⁴³ Mustafa Imamović (druga knjiga),²⁴⁴ Šaćir Filandra²⁴⁵ i Adnan Jahić.²⁴⁶

Promišljajući o gore ustanovljenim skupinama, uviđa se nekoliko stvari. Prije svega, u oči zapada da je Mustafa Imamović u jednom djelu koristio termin *Muslimani*, a u drugom *Bošnjaci*. Najjednostavnije objašnjenje toga bila bi prosta promjena mišljenja, što je potpuno prihvatljivo i normalno. Mislimo, međutim, da je bolje govoriti o odrazu vremena kao objašnjenju: Imamović je termin *Muslimani* koristio u knjizi *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914. godine* što je knjiga izašla 1976. godine – dakle u vremenu kada je na snazi bila nacionalna odrednica *Muslimani* – a termin *Bošnjaci* je rabio u knjizi *Historija Bošnjaka* koja je izašla 1996. godine – dakle u periodu kada je zvanično na snazi bilo bošnjačko nacionalno imenovanje. Primjer Imamovića je prava personifikacija jačine tog odraza i utjecaja vremena u kojima su djela nastajala: Tako djela nastala u socijalističkom periodu uglavnom sadrže termin *Muslimani*, dok djela nastala poslije 1993. godine mahom podrazumijevaju izraz *Bošnjaci*. Imamovićev slučaj postaje još značajniji kada razumijemo da je ovaj pravni historičar prvo 1960-ih igrao važnu ulogu u fundiranju naučnog diskursa o nacionalnom identitetu Muslimana, a onda nakon 1995. godine i u afirmiranju bošnjačkog nacionalnog imena.²⁴⁷

U razrađivanu tematiku najdublje je ušao Adnan Jahić, pa njegova teza i argumentacija zaslužuju detaljniju razradu. „U različitim diskusijama posljednjih godina nekoliko puta sam se suočio sa neprihvatanjem pojma i naziva „Bošnjak“, „Bošnjaci“, uglavnom u historičarskim

---

²³⁴ Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 36.

²³⁵ Donia, *Islam pod dvoglavim orlom*, 203.

²³⁶ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 100.

²³⁷ Purivatra, Imamović, Mahmutćehajić, *Muslimani i bošnjaštvo*, 22.

²³⁸ Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 34.

²³⁹ Alispahić, „Političke refleksije u bošnjačkoj književnosti“, 457.

²⁴⁰ Sanjin Kodrić, „Traumatični susret s Evropom: „Austroougarska tema“ i počeci novije bošnjačke književnosti“, *Slavia Meridionalis*, 12, Warszawa, 2012, 57.

²⁴¹ Enver Kazaz, *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Zagreb - Sarajevo, 2004, 60.

²⁴² Zoranić, *O etnogenezi Bošnjana*, 514.

²⁴³ Edin Veladžić, „Bošnjačka vjerska inteligencija u društveno-političkom životu pod austroougarskom upravom“, *Znakovi vremena*, 61/62, Sarajevo, 2013, 307.

²⁴⁴ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 385.

²⁴⁵ Filandra, *Bošnjačka politika*, 16.

²⁴⁶ Jahić, *Vrijeme izazova*, 146.

²⁴⁷ Veladžić, *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni*, 197.

krugovima bosanskohercegovačkog susjedstva, za bošnjački narod u epohama historije kada taj termin nije bio u službenoj i javnoj upotrebi. Argumentacija je uglavnom sljedeća: riječ je o modernizaciji kojom se sadržaj pojma kakvog danas koristimo, s nacionalnim implikacijama, nastoji utkati, učitati, u odrednicu jedne male razuđene zajednice kojoj je tek slijedilo moderno nacionalno izrastanje i oblikovanje. Pritom se insistira na neophodnosti uvažavanja važeće i rasprostranjene terminologije u pojedinim razdobljima kao jedinog pristupa koji će osigurati historijsku objektivnost i vjerodostojnost“, navodio je Jahić čvrsto se zauzimajući za korištenje termina *Bošnjaci*. Odbio je Jahić korištenje odrednice bosanskohercegovački muslimani, iako mu se ona na prvi pogled činila logičnom, s obzirom da oni do 60-tih godina prošlog stoljeća nisu bili priznati kao poseban naroda. Pa ipak, Jahić kaže da svođenje Bošnjaka na vjersku grupaciju nema ozbiljnog uporišta u historijskoj zbilji i da su Bošnjaci i prije službenog priznanja u socijalističkoj Jugoslaviji bili mnogo više od puke vjerske zajednice imajući u vidu njihov politički, društveni i kulturni identitet.²⁴⁸

Uz Jahića, jedini koji je odlučio svoj metodološki postupak pojasniti je Xavier Bougarel. On je u kratkim crtama upoznao čitaoce da za period prije 60-tih godina 20. stoljeća – dakle i za austrougarski period – koristi termin *muslimani*, u skladu sa zvaničnom terminologijom.²⁴⁹ Iako je Jahićeva argumentacija kud ikamo iscrpnija, moramo reći da se slažemo sa Bougarelovim izborom, pa smo i sami u cijelom radu pokušali dosljedno koristiti termin *bosanskohercegovački muslimani* a ne *Bošnjaci*. Smatramo da korištenje termina *Bošnjaci* za bosanskohercegovačke muslimane austrougarskog perioda predstavlja prenošenje današnjeg stanja na prošlost i potencijalno kreira zbrku za čitaoce koji pogrešno mogu naslutiti da su Bošnjaci za vladavine Austro-Ugarske Monarhije već bili formirana nacija.

Vratit ćemo se opet nakratko na Jahićevu argumentaciju i reći da se potpuno slažemo sa njegovim objašnjenjem da su muslimani i prije službenog priznanja nacijom bili mnogo više od puke vjerske zajednice, s obzirom na njihov nepobitni politički, društveni i kulturni identitet. Istina je! Ipak, sve te identitete oni nisu izražavali drugačije doli onim vjerskim, muslimanskim.

Također, želimo istaknuti jedan dio Jahićeve rasprave s kojim se apsolutno slažemo: „U krugovima oponenata najčešće nema prigovora i protivljenja korištenju srpske i hrvatske odrednice za Srbe i Hrvate u Bosni i Hercegovini u onim razdobljima historije, primjerice za vrijeme osmanske uprave, kada su za dotične zajednice prvenstveno ili vrlo često bila u upotrebi

---

²⁴⁸ Jahić, *Vrijeme izazova*, 145-146.

²⁴⁹ Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 7.

njihova konfesionalna imena“, zabilježio je Jahić.²⁵⁰ Apsolutno tačno! Stoga, stava smo – kako se za muslimane Bosne i Hercegovine ne treba učitavati izraz Bošnjaci prije negoli su oni došli do svoje nacionalne svijesti, tako se ni izrazi *Srbi* i *Hrvati* ne bi smjeli priljepljivati na pravoslavce odnosno katolike prije nego što su oni prihvatili srpsku ili hrvatsku nacionalnu ideju.

Postoji još jedan metodološki problem vrijedan pažnje, iako je on prisutan u mnogo manjoj mjeri. Naime: Imenujući nacionalnu ideologiju koju je u Bosni i Hercegovini pokušavao afirmirati Benjamin Kalaj, neki autori su je nazivali *bosanstvom* odnosno *bosanskom nacionalnom idejom*, a drugi *bošnjaštvom* odnosno *bošnjačkim nacionalnim pokretom*. Među *zastupnike bosanstva* mogu se ubrojati Muhsin Rizvić,²⁵¹ Todor Kruševac,²⁵² Tomislav Kraljačić²⁵³, Robert Donia²⁵⁴ i Enver Redžić.²⁵⁵ U skupini onih koji koriste termin *bošnjaštvo* nalaze se Mustafa Imamović,²⁵⁶ Muhamed Hadžijahić,²⁵⁷ Šaćir Filandra,²⁵⁸ teolog i historičar Srećko Džaja,²⁵⁹ Edin Radušić,²⁶⁰ Xavier Bougarel²⁶¹ - pa i većina drugih historičara. A šta je ispravno?

Za rješavanje historiografskih dilema vrlo često je pravo rješenje povratak na izvornu građu. A šta kažu izvori? Vraćamo se ponovo na časopis *Bošnjak*. U njemu se dosljedno koriste termini *bošnjaštvo* i *Bošnjaci*. Primjer: „Uvijek ostajemo Bošnjaci kao što su nam bili i pradjedovi i ništa drugo“.²⁶² Na koncu – sam časopis je nosio ime *Bošnjak*, a ne *Bosanac*. Termine bošnjački, bošnjaštvo i Bošnjaci nisu koristili sami oni koji su afirmisali bošnjaštvo, već i njegovi protivnici. „Čudnovato nam je da stvara neki nov narod slovenski, pod imenom Bošnjaka i Hercegovaca“, stajalo je u *Bosanskoj vili*.²⁶³ „Bošnjaštvo nije narodnost“, žestoko je uskliknula *Crvena Hrvatska*.²⁶⁴

---

²⁵⁰ Jahić, *Vrijeme izazova*, 147.

²⁵¹ Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, 153.

²⁵² Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi*, 244.

²⁵³ Kraljačić, *Kalajev režim*, 226.

²⁵⁴ Donia, *Islam pod dvoglavim orlom*, Islam 67.

²⁵⁵ Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, 128.

²⁵⁶ Imamović, *Pravni položaj*, 80.

²⁵⁷ Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 36.

²⁵⁸ Filandra, *Bošnjačka politika*, 17.

²⁵⁹ Džaja, „Bosanska povijesna stvarnost“, 56.

²⁶⁰ Radušić, „Nacionalne ideje i nacionalni razvoj“, 6.

²⁶¹ Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 37.

²⁶² „Odgovor na protivničke navale“. *Bošnjak*, 17.11.1898.

²⁶³ Književne i kulturne bilješke“, *Bosanska vila*, 30.07.1891.

²⁶⁴ Imamović, *Pravni položaj*, 75.

Izvori, dakle, bez dileme spominju bošnjaštvo, a ne bosanstvo. To što je historijski razvoj nakon austrougarskog perioda odveo do toga da se pod današnjim bošnjaštvom i Bošnjacima podrazumijevaju samo muslimani – druga je tema. Kalajevo bošnjaštvo podrazumijevalo je pokušaj kreiranja interkonfesionalne nacije – sa naglaskom na pokušaj. Vremenom je u našem jeziku postalo prihvaćeno da se pod bošnjaštvom obuhvataju samo muslimani, a pod bosanstvom svi stanovnici Bosne i Hercegovine. I to je sasvim uredu – ali kada je u pitanju današnjica. Prošlost, međutim, treba ostaviti rasterećenu od toga – pa ako se u austrougarskom periodu govorilo o bošnjaštvu, onda tu nacionalnu ideju treba tako i nazivati, bez učitavanja današnje situacije i termina na austrougarsku prošlost bosanskohercegovačke zemlje. Baš kao i što bosanskohercegovačke muslimane istog perioda treba zvati muslimanima – prosto jer su i oni sami sebe tako imenovali.

ZAKLJUČAK

Zajedničko gotovo svim narativima koji dekonstruišu bošnjaštvo jeste jedan metanarativ provučen kroz većinu drugih manjih narativa - a on glasi da je bošnjaštvo izmišljotina Benjamina Kalaja. Klasičan primjer je narativ da su bosanskohercegovački muslimani Srbi. Iz redova protagonista ovog narativa dolazili su vjerovatno najžešći udari na bošnjaštvo. Naravno, riječ je o narativu koji smo dekonstruisali: Ako prihvatimo da nacija nije prirodna kategorija – dakle bosanskohercegovački muslimani ne mogu biti Srbi po rođenju. Pored toga, za dekonstrukciju služe i riječi muslimanskih političara koji su navodili da se bosanskohercegovački muslimani ne osjećaju ni Srbima ni Hrvatima. Sa sutonom austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, i drugi su prihvatili da muslimani nisu Srbi. Sve navedeno ne znači da nije bilo muslimana iz Bosne i Hercegovine koji su se opredjeljivali Srbima. Kao simboli muslimanskog srpstva austrougarskog perioda izdvajaju se književnici Osman Đikić i Avdo Karabegović. Bilo je, naravno, i drugih muslimana koji su prihvatili srpsku nacionalnu ideju, posebno među muslimanskom emigracijom. Kao glavna prepreka većem uspjehu srpske nacionalizacije muslimanskih masa prepoznaje se odnos koji je srpska država u susjedstvu imala prema nemuslimanima na svojoj teritoriji od početka ustanka pa do 60-ih godina 19. stoljeća, uz poistovjećivanje srpstva sa pravoslavljem.

Paralelno sa srpskim narativom o muslimanima, javljao se i narativ da su ti isti muslimani zapravo Hrvati. Moderna nauka ne prihvata primordijalnu teoriju o nacijama, pa muslimani nisu mogli biti Hrvati po rođenju. Velika većina muslimana izbjegavala je biti zahvaćena bilo kojim procesom nacionalizacije, što opet ne znači da nije bilo muslimana koji su se izjašnjavali kao Hrvati. Štaviše, broj muslimanskih intelektualaca koji su se izjašnjavali kao Hrvati premašio je broj onih koji su sebe smatrali Srbima.

Raširen je bio i narativ da su muslimani Bosne i Hercegovine Turci, iako su ovdašnji muslimani sebe jasno razlikovali od Turaka. Primjer je to manipulacije i zloupotrebe historijske nauke. Bosanskohercegovački muslimani jesu katkad za sebe znali reći da su Turci, ali ne u nacionalnom nego u vjerskom smislu. Jednostavno, pojam Turčin se identifikovao sa pripadnošću islamu. Treba dodati i da je među muslimanima bila utkana turska odnosno osmanska državna ideja i u toku austrougarskog perioda.

Drugi metanarativ koji smo obrađivali jeste onaj da je bošnjaštvo u austrougarskom periodu već formirana nacija. Svoje mjesto je najčešće imao u časopisu *Bošnjak*, ali katkad zna

zaći i u manje ili više kvalitetnu naučnu literaturu, pa su naučnici poput Hamdije Šarkinovića, Mustafe Imamovića i Ahmeda Aličića znali pisati da je bošnjačka nacija nastala još prije 1878. godine odnosno u osmanskome periodu. Jedan citat Nike Okana iz 1868. godine odlično dekonstruiše teze o postojanju bošnjačke nacije u vrijeme vlasti Osmanlija: „Taj narod ne ima vođa, ne ima oružje, što je na tri vjere pocijepan i što nema svijesti narodnosti svoje“. Ponekada se kao argument za postojanje bošnjačke nacije prije 1878. godine rabi situacija da Načertanije koristi termin *Bošnjaci* kada govori o stanovnicima Bosne i Hercegovine, što je također pogrešno. Termin *Bošnjak* u Načertanijama nema nacionalno, nego regionalno značenje. Posmatranje institucionalizacije kao načina mjerenja postojanosti jedne nacije pokazuje da su se bosanskohercegovački muslimani u austrougarsko doba vlastitu identifikaciju izražavali koristeći religijsku nominaciju. Sve njihove kulturne, prosvjetne, političke i privredne organizacije nosile su muslimanski predznak. Ipak, treba dodati da se osjetila svojevrsna posebnost muslimanskog elementa. Bili su svjesni postojanja vlastitih specifičnih kulturnih potreba. O razlozima nenastanka bošnjačke nacije za austrougarsko doba mišljenja su davali mnogi historičari. Mi kao najvažniji razlog izdvajamo snagu religijskog identiteta kod bosanskohercegovačkih muslimana.

Prisutni su i drugi narativi koji afirmišu bošnjaštvo obrađivane epohe. Jedan od njih nazvali smo *Bošnjaci dolaze*. Citirane riječi nisu neke novokomponovane riječi bez historijske pozadine. Još od 1895. godine postojao je marš nazvan Bošnjaci dolaze, a komponovao ga je Eduard Wagnes. No, historijsko postojanje marša sa ovim nazivom ne čini opravdanim moderno korištenje narativa *Bošnjaci dolaze*. Vojnici iz Bosne i Hercegovine jesu učestvovali u austrougarskoj vojsci, ali se tu radilo o Bošnjacima u regionalnom smislu, jer bošnjačka nacija u austrougarskom periodu još uvijek nije bila oformljena, a u austrougarskoj vojsci među jedinicama iz Bosne i Hercegovine itekako je bilo i katolika i pravoslavaca od kojih su se neki vjerovatno osjećali nacionalno Hrvatima i Srbima, a ne Bošnjacima.

Izuzetnu popularnost od Austro-Ugarske pa do danas uživa mit o Bošnjacima kao nasljednicima bogumila. Samu tezu o bosanskim muslimanima kao nasljednicima bogumilskih heretika formulirao je Franjo Rački u 19. stoljeću, a afirmatori bošnjaštva austrougarskog perioda su je samouvjereno preuzeli. Cijeli narativ je Dubravko Lovrenović dobro okarakterisao kao bogumilski mit. Na sceni je spekulativno traženje bošnjačkih korijena u bosanskom srednjovjekovlju.

Kao neka vrsta samorefleksije javljao se i narativ o bošnjaštvu kao jugoslovenskoj ideologiji. U stvarnosti, od 1878. do 1918. godine skoro da nema slučajeva prihvatanja bošnjačke nacionalne linije od strane pravoslavaca ili katolika. Kako su katolici i pravoslavci odbili bošnjaštvo u praksi, i list *Bošnjak* - glavni propagator bošnjaštva - poslije višemjesečnog pokušaja da bude opštebosanski list faktički se vratio na svoj program iznijet u prvom broju gdje se predstavio isključivo kao glasilo muslimana.

Uglavnom izvan historiografske literature sve je prisutniji narativ da se sve do devedesetih godina nije smjelo reći da je neko Bošnjak odnosno da je bošnjačko ime uporno prikrivano i zatirano. U stvarnosti, barem kada je u pitanju doba austrougarske vlasti, bošnjačko ime nije ni zatirano ni sakrivano ni zabranjivano – 'ta austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini u jednom vremenskom intervalu je aktivno promovisala bošnjaštvo kao nacionalnu ideologiju.

Posebna grupa narativa jesu oni o domaćem jeziku Bosne i Hercegovine – ili bolje reći o njegovom nazivu. Srpska strana je insistirala da je to *srpski jezik*, hrvatska strana je insistirala na nazivu *hrvatski*, a i jedni i drugi su bez zadržke propiragali da *bosanski jezik* ne postoji. Kao i danas, i u austrougarsko doba jezik je smatran važnim elementom nacionalne identifikacije, pa je pod svaku cijenu trebalo dokazati da grupa koja se želi nacionalizirati govori jezikom sa imenom nacije koja se nastoji plasirati. Na koncu, sam termin bosanski jezik nije bez historijskog osnova. Naravno, kao kontrarnarativ prepoznaju se priče o čistoći i dubokoj starosti bosanskog jezika. Kritički posmatrano, teško se može govoriti da je bosanski jezik bio duboko ukorijenjen među bosanskohercegovačkim muslimanima kada ni sami muslimani u austrougarskom periodu nisu bili suviše zagrijani za termin bosanskog jezika. Finalno, bez obzira što se radi o pitanju neriješenom pitanju - u Bosni i Hercegovini se i u austrougarsko doba, kao i danas, govori(lo) jednim jezikom koji Srbi zovu srpskim, Hrvati hrvatskim, a Bošnjaci bosanskim.

Posebno važna tema jeste pozadina narativa o bošnjaštvu. Primjerice, dva narativa – i onaj da su bosanskohercegovački muslimani Srbi, kao i onaj da su Hrvati - u pozadini su imali političke igre u srpsko-hrvatskom odnosu. I jedni i drugi su nastojali asimilirati muslimane u okrilje svog naroda kako bi došli do apsolutne većine broja stanovnika u Bosni i Hercegovini. Na drugoj strani, ubjedljivo najveći broj narativa koji afirmišu bošnjaštvo austrougarskog perioda svoje mjesto nalazi u časopisu *Bošnjak*, a pokretanje ovog časopisa bio je samo prirodan ishod dotadašnje nacionalne politike Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini. Kada

se još u obzir uzme i finansijska pomoć za *Bošnjak* od strane Zemaljske vlade, onda politička pozadina narativa iz Bošnjaka biva razotkrivena.

U ovom radu nastojali smo da ukažemo na jedan fenomen; kada je u prošlosti dolazilo do politički napetih situacija, često bi u tim periodima nastajala poplava literature koja bi podrazumijevala razne vrste narativa o bošnjaštvu. Kao odličan primjer spomenute su knjige *Historija Bošnjaka* i *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*. One su izašle godinu dana nakon završetka rata, a promovisale su tezu da su Bošnjaci formirana nacija još prije početka austrougarske vlasti, odnosno za vrijeme Osmanlija. Mišljenja smo da se svi narativi izneseni u radu – kako oni koji dekonstruišu bošnjaštvo, tako i oni koji ga afirmišu – kako oni iz izvora, tako i oni iz literature – mogu smjestiti u okvire pitanja: *Čija je Bosna?*. Sa ovim pitanjem u naslovu Edin Hajdarpašić je napisao cijelu knjigu gdje je ovo pitanje definisao kao prividnu enigmu koja naslućuje nadmetanja, parcijalna rješenja, prekide i komplikacije između mnogih: Srba, Hrvata, Muslimana, Osmanlija, Habsburgovaca, Jugoslovena, komunista, američkih mirotvoraca i tako dalje. Također, zaključujemo da je politička pozadina narativa o bošnjaštvu gotovo u pravilu uvijek jača i važnija u odnosu na ideološku pozadinu, mada se one vrlo često isprepliću. Ovo vrijedi za gotovo sve narative obrađene u radu.

Definirali smo i pojedine metodološke probleme. Prvi se tiče imenovanja bosanskohercegovačkih muslimana austrougarskog perioda u historiografskoj literaturi. Prepoznali smo tri grupe naučnika. Prva skupina je za imenovanje ovdašnjih muslimana u koristila termin muslimani, druga izraz Muslimani, a treća se opredjeljuje za termin Bošnjaci. Zaključili smo da korištenje termina Bošnjaci za bosanskohercegovačke muslimane austrougarskog perioda predstavlja prenošenje današnjeg stanja na prošlost. Autori svakako mogu koristiti tehničke termine za obilježavanje pojava u prošlosti, ali ta sloboda u ovom pitanju kreira zbrku za čitaoce koji pogrešno mogu naslutiti da su Bošnjaci za vladavine Austro-Ugarske Monarhije već bili formirana nacija. Postoji još jedna metodološka dilema vrijedna pažnje, iako je ona prisutna u mnogo manjoj u mjeri u odnosu na prvi problem. Naime: Imenujući nacionalnu ideologiju koju je u Bosni i Hercegovini pokušavao afirmisati Benjamin Kalaj, neki autori su je nazivali *bosanstvom* odnosno *bosanskom nacionalnom idejom*, a drugi *bošnjaštvom* odnosno *bošnjačkim nacionalnim pokretom*. Povratkom na izvore uvidjeli smo da oni govore o *bošnjaštvu*, pa smo mišljenja da tu nacionalnu ideju treba tako i nazivati, bez učitavanja današnje situacije i termina na austrougarsku prošlost bosanskohercegovačke zemlje.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

1. Bašagić, Safvet-beg: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463-1850.)*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1900.
2. „Čitaocima „Bošnjaka““, *Bošnjak*, 02.07.1891.
3. „I ne stide se!“, *Bošnjak*, 24.12.1896.
4. Garašanin, Ilija: *Načertanije: Program spoljašne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*, 1844.
5. „Književne i kulturne bilješke“, *Bosanska vila*, 30.07.1891.
6. „Kuda će ovo naši muhamedovci?“, *Bošnjak*, 11.08.1892.
7. Kurtović, Šukrija: *O nacionalizovanju muslimana*, Štamparija Narod, Sarajevo, 1914.
8. M.M. starinom Bošnjak, „Nekolike o bosanstvu“, *Bošnjak*, 18.02.1892.
9. „Odmetnik Mehmed ef. Spahić“, *Bošnjak*, 10.08.1893.
10. „Odgovor na „Bačvaninovu“ poslanicu, bajagi iz bosanske Krajine (sic).“, *Bošnjak*, 14.04.1892.
11. Odgovor na „Bačvaninovu“ poslanicu. bajagi iz bosanske Krajine (sic). *Bošnjak*, 21.04.1892.
12. „Odgovor na protivničke navale“, *Bošnjak*, 17.11.1898.
13. „Sarajevo, 24. decembra 1896.“, *Bošnjak*, 24.12.1896.
14. S.B., „Bošnjaku“, *Bošnjak*, 09.07.1891.
15. Starčević, Ante: *Iztočno pitanje*, Prva hrvatska radnička tiskara, Zagreb, 1899.
16. Stefanović Karadžić, Vuk: *Srbi svi i svuda: Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beč, 1849.
17. „Svačije poštujemo a svojim se dičimo“, *Bošnjak*, 23.07.1891.
18. „Svačije poštujemo, a svojim se dičimo“, *Bošnjak*, 10.12.1891.
19. Zihinja, „Ne dajmo se!“, *Bošnjak*, 03.12.1891.

LITERATURA:

20. Aleksov, Bojan: „Poturica gori od Turčina: Srpski historičari o verskim preobraćenjima“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003.
21. Aličić, Ahmed S.: *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1996.

22. Alispahić, Fatmir: „Političke refleksije u bošnjačkoj književnosti austrougarskog perioda“, *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo, 2011, 460.
23. Anderson, Benedikt: *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998.
24. Banac, Ivo: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1995.
25. Bender, Zlatko: „Bošnjaci u carskoj službi (Bosansko – hercegovačke trupe u vojsci Austro-Ugarske Monarhije)“, *Godišnjak njemačke zajednice Dg Jahrbuch*, 28, Osijek, 2021.
26. Bešlija, Sedad: „Ključne godine u političkom životu osmanske Bosne“, *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, 1, Sarajevo, 2019.
27. Bougarel, Xavier: „Od “Muslimana” do “Bošnjaka”: Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana“, *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Sarajevo, 2009.
28. Bougarel, Xavier: *Nadživjeti carstva: Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2020.
29. Дедијер, Владимир: *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966.
30. Donia, Robert J.: *Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914.*, University press – izdanja Magistrat, Sarajevo, 2020.
31. Džaja, Srećko M.: „Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003.
32. Džaja, Srećko M. - Lovrenović, Dubravko: „Srednjovjekovna Crkva bosanska“, Posebni prilog *Svjetla riječi*, Sarajevo, 2007.
33. Екмечић, Милорад: *Стварање Југославије 1790-1918 - 2*, Просвета, Београд, 1989.
34. Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998.
35. Filandra, Šaćir: „Bošnjaci i Hrvati: od jednakosti do razlika“, *Hrvati u BiH: ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, Zagreb, 2010.
36. Filandra, Šaćir: *Bošnjaci nakon socijalizma: O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2012.
37. Goldstein, Ivo: „Granica na Drini - značenje i razvoj mitologema“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003.
38. Gross, Mirjana: „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878-1914“, *Historijski zbornik*, 19-20, Zagreb, 1966-1967.
39. Gross, Mirjana: *Povijest pravaške ideologije*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973.

40. Hadžibegović, Ilijas - Imamović, Mustafa: „Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine“, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998.
41. Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnih pitanja bosanskih muslimana*, Putokaz, Zagreb, 1990.
42. Hajdarpašić, Edin: *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*, Cornell University Press, Ithaca - London, 2015.
43. Hodžić, Jasmin: „Neki kognitivnolingvistički i komunikološki aspekti odabranih dijaloških formi u bosanskom jeziku kao izrazito obilježje kulture“, *Zbornik radova s naučne konferencije Jezik i kultura – uvjeti i izazovi*, Skoplje, 2019.
44. Imamović, Enver: *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Art 7, Sarajevo, 1998.
45. Imamović, Mustafa: *Pravni položaj i politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Preporod, 1976.
46. Imamović, Mustafa: „Austrougarska uprava 1878-1918“, u: *Enciklopedija Jugoslavije: Socijalistička republika Bosna i Hercegovina. Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983.
47. Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997.
48. Imamović, Mustafa: „Bošnjački etnos: Identitet i ime*“, *Prilozi Instituta za istoriju*, 32, Sarajevo, 2003.
49. Jahić, Adnan: *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju - Bošnjački institut-Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo, 2014.
50. Jahić, Adnan: „Nacionalno-politička orijentacija muslimanskih listova u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1906-1914)“, *Historijska misao*, 4, Tuzla, 2018.
51. Juzbašić, Dževad: *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914.)*, ANUBiH, Sarajevo, 1999.
52. Kamberović, Husnija: *Husein-kapetan Gradašćević (1802-1834) Biografija. Uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Gradačac, 2002.
53. Kamberović, Husnija: „“Turci” i “kmetovi” – mit o vlasnicima bosanske zemlje“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003.
54. Kamberović, Husnija: „Hrvatska misao u Bosni i Hercegovini 1913 - 1914. godine – model građenja nacionalnog identiteta“, *Historijska traganja*, 1, Sarajevo, 2008.

55. Kazaz, Enver: *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Zagreb - Sarajevo, 2004.
56. Korunić, Petar: „Nacije u srednjem vijeku“, *Povijesni prilozi*, 26, Zagreb, 2004.
57. Kolstø, Pål: „Procjena uloge historijskih mitova u modernim društvima“, *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003.
58. Kodrić, Sanjin: „Traumatični susret s Evropom: 'Astrougarska tema' i počeci novije bošnjačke književnosti“, *Slavia Meridionalis*, 12, Warszawa, 2012.
59. Kraljačić, Tomislav: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
60. Kruševac, Todor: *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.
61. Lovrenović, Dubravko: „Bogumilstvo: ciljane euroforija“, *Jukić*, 38-39, Sarajevo, 2008/09.
62. Lovrenović, Dubravko: *Bosanska kvadratura kruga*, Dobra knjiga - Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2012.
63. Mađar, Božo: *Pokret Srba Bosne u Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
64. Mažuranić, Matija: *Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839-40. po jednom domorodcu*, Kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1938.
65. Omerčić, Edin: *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova 1991-1996*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2021.
66. Pelidija, Enes: *Banjalučki boj iz 1737: Uzroci i posljedice*, El-Kalem, Sarajevo, 2003.
67. Purivatra, Atif - Imamović, Mustafa - Mahmutćehajić, Rusmir: *Muslimani i bošnjaštvo*, Muslimanska biblioteka, Sarajevo, 1991.
68. Radušić, Edin: „Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća – od vjerskog prema nacionalnom identitetu“, u: *Facing the Past, Searching for the Future: the History of Yugoslavia in the 20. Century (Suočavanje s prošlošću – Put ka budućnosti: Istorija Jugoslavije 1918- 1991)*, Sremska Kamenica, 2010.
69. Radušić, Edin: Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878. godine“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, 1, Sarajevo, 2011.
70. Radušić, Edin: „Da li su bosanski muslimani Turci? Percepcija bosanskih muslimana 19. stoljeća u britanskom novinskom diskursu“, *Kulturnohistorijski tokovi u Bosni i Hercegovini (15–19. stoljeća)*, 4, Sarajevo, 2022.

71. Redžić, Enver: *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Akademija nauka i umjetnosti BiH i Institut za istoriju, Sarajevo, 2000.
72. Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, Mešihat Islamske zajednice BiH, Sarajevo, 1990.
73. Schachinger, Werner: *Bošnjaci dolaze 1879.-1918.: Elitne trupe u K. und K. armiji*, Cambi, Opatija, 1996.
74. Šabanović, Hazim: *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima: naučnoistraživački projekat*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1972.
75. Šarkinović, Hamdija: *Bošnjaci od Načertanija do memoranduma*, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Podgorica, 1997.
76. Šehić, Zijad: *U smrt za cara i domovinu!: Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2007.
77. Šunjić, Marko: „Osvrt na ocjene uzroka i propasti srednjovjekovne bosanske države“, *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, 2, Sarajevo, 1994.
78. Veladžić, Edin: „Bošnjačka vjerska inteligencija u društveno-političkom životu pod austrougarskom upravom“, *Znakovi vremena*, 61/62, Sarajevo, 2013.
79. Veladžić, Sabina: *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni u javnim, kulturnim i naučnim raspravama i publicistici (1967-1974) – doktorska disertacija*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2018.
80. Vukšić, Tomo: „Nadbiskup Josip Stadler (1891.-1918.) i Srbi“, *Crkva u svijetu*, 34, Split, 1999.
81. Zoranić, Hakija: *O etnogenezi Bošnjana – Bošnjaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2009.

INTERNET STRANICE:

82. Agić, Jasmin: „Tomaš: Bosanstvo se negira jer podsjeća na jugoslovenstvo“, *Al Jazeera Balkans*, <https://balkans.aljazeera.net/teme/2017/9/23/tomas-bosanstvo-se-negira-fer-podsjeća-na-jugoslovenstvo> (29.03.2023.)
83. „BOSANSKI SRBI I HRVATI SU NASTALI OD BOŠNJAKA - akademici Muhić i Kurćehajić“, <https://youtu.be/IrX9aZtiC2k> (24.03.2023).
84. „Dodik: Bošnjaci su konvertiti i podanički narod, a ne državotvorni“, *Al Jazeera Balkans*, <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/8/4/dodik-bosnjaci-su-konvertiti-i-podanički-narod-a-ne-državotvorni>, (26.04.2023.)

85. „Je li bosanstvo novo jugoslavenstvo?“, *Radio Sarajevo*, <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/je-li-bosanstvo-novo-jugoslavenstvo/52433> (29.03.2023.).
86. Kamberović, Husnija: „Mustafa Imamović je dao najcjelovitiji prikaz pravnog položaja i unutrašnjeg političkog razvitka BiH u austro-ugarsko doba“, <https://historiografija.ba/article.php?id=1667> , (24.03.2023.)
87. „Kodrić: 1866. godine se spominje isključivo bosanski jezik“, *NI*, <https://n1info.ba/vijesti/a107766-sanjin-kodric-u-novom-danu/>, (28.04.2023.)
88. „Nacionalističke i prijeteće poruke navijača Borca: Ubij, ubij Turčina!“, *Radio Sarajevo*, <https://radiosarajevo.ba/sport/nogomet/nacionalisticke-i-prijetece-poruke-navijaca-borca-ubij-ubij-turcina/368864>, (26.04.2023.)
89. „Paradoksi naše svijesti“, *Preporod*, <https://www.preporod.info/bs/article/247/paradoksi-nase-svijesti> ,(24.03.2023).
90. Ramović, Aziz: „Bosanski jezik je original a svi drugi u našem okruženju su plagijat i falsifikat bosanskog jezika.“ <https://www.savezbosnjaka.com/blog/bosanski-jezik-je-original-a-svi-drugi-u-nasem-okruzenju-su-plagijat-i-falsifikat-bosanskog-jezika> (31.03.2023.)
91. „Srbi u BiH su 'Bošnjaci istočnog veroispovedanija'“, *Stav*, <https://stav.ba/vijest/srbi-u-bih-su-bosnjaci-istocnog-veroispovedanija/660> (24.03.2023).